

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

En kosmopolit på uppköp

Penningvärde och inflation i det svenska riket under kopparmyntfotens tid

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén

Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt

Johanna Wassholm • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916

*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historisk Tidskrift för Finland
c/o Vetenskapernas hus
Kyrkogatan 6
00170 Helsingfors

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +3589 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och

Svenska litteratursällskapet i Finland

Penningvärde och inflation i det svenska riket under koppar- myntfotens tid

Ar 1624 infördes en kopparmyntfot i det svenska riket. Kopparmyntfoten, som avskaffades först 1777, byggde på en svensk monopolställning på den europeiska kopparmarknaden.¹ Finlands monetära historia sammanföll under denna period med Sveriges. Att kopparmynt som vägde flera kilogram cirkulerade som betalningsmedel var en monetär innovation ur ett internationellt perspektiv. Den gav upphov till andra monetära innovationer, såsom uppkomsten av de första europeiska sedlarna, som senare ledde fram till bildandet av världens äldsta centralbank – Riksbanken.² Kopparmyntfoten i det svenska riket är mot denna bakgrund en viktig del av globalhistorien. Kopparmyntfoten resulterade i ett mycket komplicerat monetärt system samt i en urholkning av penningvärdet. Penningvärdet av olika betalningsmedel kan relateras både till andra valutor och till kostnaden för en varukorg. Beräkningar av inflationen försvåras på grund av att flera olika inhemska valutor existerade sida vid sida.

Den här uppsatsen grundar sig på en databas som tagits fram inom ramen för Sveriges Riksbanks projekt ”Historisk monetär och finansiell statistik för Sverige”.³ Databasen innehåller bl.a. växelkurser mel-

Jag vill tacka Vetenskapsrådet, Riksbankens Jubileumsfond och Swedish Collegium for Advanced Study för finansiellt stöd till min forskning.

1. Rodney Edvinsson, 'The international political economy of early modern copper mercantilism. Rent seeking and copper money in Sweden 1624–1776', *Explorations in Economic History* 49 (2012:3).
2. Eli Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, Andra boken* (Stockholm 1936), s. 629–630.
3. Rodney Edvinsson, 'The multiple currencies of Sweden-Finland 1534–1803', Rodney Edvinsson, Tor Jacobson & Daniel Waldenström (eds), *Historical Monetary and Financial Statistics for Sweden. Exchange Rates, Prices and Wages 1277–2008* (Stockholm

lan olika myntslag och ett konsumentprisindex. Det främsta nya bidraget i uppsatsen är dels en kategorisering av kopparmyntfoten som på varandra följande monetära system, dels en analys av inflationen när olika valutor existerade sida vid sida. Som teoretiskt verktyg används bl.a. uppdelningen i pengars olika funktioner.

Pengar uppstod först som varupengar, där en vara fungerade som betalningsmedel. Detta var också den viktigaste formen av pengar i ett längre historiskt perspektiv. De vanligaste varupengarna vi känner till är substansmynt. Värderelationen mellan de olika substansmynten avgjordes av värdet på den metall de var tillverkade i. Även om varupengar i teorin bör ge ett stabilt penningvärde, var det vanligt att kungamakten urholkade ädelmetallinnehållet i mynt, vilket gav upphov till återkommande inflation. I Sverige var exempelvis inflationen högre på 1500-talet än på 1900-talet. Bimetallism innebär att substansmynt präglas av två olika metaller, och att en fast värderelation åsätts mynt av de olika metallerna.⁴ En kritik mot bimetallismen är att då värdet mellan två metaller kan fluktuera, ger bimetallismen upphov till en större instabilitet i penningvärdet än i ett monometalliskt system. Det svenska monetära systemet efter kopparmyntfotens införande 1624 kan beskrivas som bimetallism, då både koppar- och silvermynt präglades. Även guldmynt präglades, men i ganska liten omfattning. Dessutom existerade flera olika parallella silveralutor – riksdaler specie, caroliner och öre courant.⁵ Dessa mynt var alla substansmynt. Kopparmynt hade en mycket högre transaktionskostnad än silver- och guldmynt. Under kopparmyntfoten infördes dessutom representativa pengar, papperssedlar samt nödmynt under en kortare period i slutet av 1710-talet.

2010), s. 133–237; Rodney Edvinsson & Johan Söderberg, 'The evolution of Swedish consumer prices 1290–2008', Edvinsson, Jacobson & Waldenström (eds), *Historical Monetary and Financial Statistics for Sweden*; Rodney Edvinsson & Johan Söderberg, 'A consumer price index for Sweden 1290–2008', *Review of Income and Wealth* 57 (2011:2); Rodney Edvinsson, 'Early modern copper money. Multiple currencies and trimetallism in Sweden 1624–1776', *European Review of Economic History* 16 (2012:4).

4. François Velde & Waren Weber, *A Model of Bimetallism*, utgiven som Working Paper 588 av Federal Reserve Bank of Minneapolis 1998, <http://www.minneapolisfed.org/research/WP/WP588.pdf> (hämtad 15.9.2014); Angela Redish, *Bimetallism. An Economic and Historical Analysis* (Cambridge 2000); Thomas Sargent & François Velde, *The Big Problem of Small Change* (Princeton 2002).
5. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, Andra boken*, s. 602–641; Josef Wolontis, *Kopparmyntningen i Sverige 1624–1714* (Lund 1936).

I följande avsnitt redogör jag för relationen mellan olika monetära enheter i det svenska riket under kopparmyntfotens tid. Därefter visar jag hur kopparmyntfoten teoretiskt kan förstås som flera på varandra följande monetära system, varefter jag analyserar och problematiserar begreppet inflation då värderelationen mellan inhemska mynt var flytande. I det sista avsnittet sammanfattas resultaten.

Pennyvärdet under den svenska kopparmyntfotens tid

Den första av logikens lagar, identitetslagen, säger att "A" alltid är lika med "A". En sådan identitet förutsätts i en utvecklad nationell marknad, så att en "krona" alltid är lika med en "krona", och en "liter" alltid är lika med en "liter". I det förindustriella samhället fanns ingen sådan standardisering. Standardiseringen av olika enheter var i sig en moderniseringsprocess, som hängde ihop med behovet av att utveckla nationella marknader. I början av 1600-talet rymde en tunna olika volym beroende på region.⁶ Identiteten en tunna = en tunna kan därför inte förutsättas om vi har att göra med två olika stora tunnor. Det innebar ökade transaktionskostnader. Kungamakten kunde under krisperioder öka sina inkomster genom att prägla mynt med ett lägre innehåll av ädelmetall än äldre mynt som cirkulerade till samma monetära beteckning. Samma monetära enhet kunde därför periodvis genomgå en omvandling, så att exempelvis ett svagare mynt usurperade ett starkare mynts beteckning. Det som ursprungligen var en identitet blev till en icke-identitet även om beteckningen till en början inte ändrades. Det uppstod då ett behov av att skapa två olika beteckningar utifrån den ursprungliga, en process som skulle kunna betecknas som en språklig bifurkation. Ett exempel är den dialektiska begreppshistoria som termen daler genomgick under 1500-, 1600-, 1700- och 1800-talet.

Innan de första kopparmynten präglades år 1624 hade det svenska riket en silvermyntfot. Två silvervalutor cirkulerade: mark som indelades i 8 öre, och riksdaler. Riksdalern var i praktiken en internationell valuta men myntades också i Sverige, medan mark- och öresmynten för enkelhetens skull i denna uppsats betecknas som de inhemska silvermynten. Först på 1770-talet blev riksdalern en fullt inhemskt monetär enhet. På 1500-talet hade silverdalern satts lika med 4 mark, men då

6. Mats Morell, *Om mått- och viktsystemens utveckling i Sverige sedan 1500-talet. Vikt- och rymdmått fram till metersystemets införande* (Uppsala 1988).

silverinnehållet i den svenska marken sänktes kunde inte denna marknadskurs hålla. Beteckningen daler genomgick en språklig bifurkation. Den ursprungliga silverdalern kallades för riksdaler, medan dalern blev en ren räkneenhet för 4 mark eller 32 öre. Under kopparmyntfotens tid genomgick dalern och riksdalern ytterligare språkliga bifurkationer. Det blev även en skillnad i värde mellan en daler räknad som 4 mark-mynt, 32 öre-mynt i koppar, 32 öre-mynt i silver, mynt som var direkt präglade i enheten daler, respektive representativa pengar utgivna i enheten daler.⁷

Kopparmynten var substansmynt, eftersom deras nominella värde skulle följa värdet av den kopparmetall som de innehöll. Under de två första decennierna av kopparmyntfoten präglades kopparmynt bara i lägre valörer, och räknades därför i öre. Tanken var att en daler i kopparmynt (d.v.s. 32 öresmynt i koppar) skulle vara lika mycket värd som en daler i silvermynt (d.v.s. 8 markmynt av silver eller 32 öresmynt av koppar).

När kopparmynten introducerades stod kopparpriserna mycket högt. Detta berodde på att kopparmynt präglades i Spanien under 1620-talet i stor skala. Dessa kopparmynt tillverkades till stor del av svensk koppar. Från kungamaktens sida var förhoppningen att de internationella priserna kunde höjas ännu mer genom att man drog undan koppar från de europeiska marknaderna för myntning i Sverige. Det officiella värde som kopparmyntens åsattes var därför ännu högre än vad som motiverades av de redan höga kopparpriserna. Till en början rådde paritet mellan kopparmynt och silvermynt, bl.a. för att antalet kopparmynt i omlopp ännu inte var så stort. Spanien bestämde sig dock för att sluta mynta kopparmynt, vilket ledde till ett kraftigt prisfall på koppar mot slutet av 1620-talet.⁸ Myntningen av kopparmynt var extremt stor i slutet av 1620-talet, vilket innebar att kopparmyntens föll i värde jämfört med silvermynten, och att den fasta kursen inte kunde upprätthållas. Även öresmynten i silver föll i värde i förhållande till riksdalern, medan markmyntet inte föll lika mycket.

7. K. A. Wallroth, *Sveriges mynt 1449–1917. Bidrag till en svensk mynthistoria meddelade i myntdirektörens underdåniga ämbetsberättelser* (Stockholm 1918).

8. Sargent & Velde, *The Big Problem*, s. 230–250; Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, Andra boken*, s. 612.

År 1633 devalverades slutligen kopparmyntet. Detta gav upphov till två olika räkneshsystem, ett i daler silvermynt och ett i daler kopparmynt. År 1633 sattes relationen: 1 daler silvermynt = 2 daler kopparmynt. En daler räknades dock fortfarande som 4 mark respektive 32 öre för kopparmynt respektive silvermynt, så att 1 daler silvermynt = 8 mark silvermynt = 32 öre silvermynt och 1 daler kopparmynt = 8 mark kopparmynt = 32 öre kopparmynt.

Även om uppdelningen i silvermynt och kopparmynt uppstod som en konsekvens av att mynt i både silver och koppar cirkulerade som betalningsmedel kom dessa att fungera som räkneenheter för alla mynt. Från 1635 och framåt präglades exempelvis kopparmynt till det nominella värdet av ett öre silvermynt (ett öre dubbelt kopparmynt).

År 1643 devalverades öresmyntet i koppar med ytterligare 20 procent. Till exempel devalverades ett öre av koppar myntat före 1633 till 2/5 öre silvermynt, medan ett öre silvermynt av koppar (ett öre dubbelt kopparmynt) från 1635–1641 devalverades till 4/5 öre silvermynt. Hädanefter blev därför en daler silvermynt satt till 2,5 daler kopparmynt. Från 1644 och framåt började även s.k. plåtar att myntas i högre valörer, till nominella värden uttryckta i daler silvermynt. Under 1665 devalverades kopparmynten med ytterligare en sjättedel, så att 1 daler silvermynt sattes till 3 daler kopparmynt. Detta var den sista förändringen i relationen mellan daler silvermynt och daler kopparmynt, som gällde fram till 1776 när dessa beteckningar avskaffades.

Det motsägelsefulla var att det bimetalliska räkneshsystemet följde den svagaste valutan, vilket under större delen av kopparmyntfoten var kopparmyntet. När verkliga silvermynt blev undervärderade enligt de officiella värderationerna, betecknade daler silvermynt i regel kopparplåtar. När betalningen gjordes i faktiska silvermynt och inte i kopparplåtar, användes ursprungligen begreppen ”daler silvermynt specie” eller ”daler vitt mynt”.⁹ Från 1660-talet användes termen carolin för att hänvisa till markmynt av silver och courant till öresmynt av silver. En carolin var lika mycket värd som två markmynt i silver, och en daler carolin motsvarade 4 markmynt i silver eller två caroliner. Ett öre courant var ett öre i mynt av silver (som under 1700-talet även kal-

9. Astrid Hegardt, *Akademiens spannmål. Uppbörd, handel och priser vid Uppsala universitet 1635–1719* (Stockholm 1975), s. 226; *Vendels sockens dombok 1615–1645* (Uppsala 1925), s. 141.

lades styver¹⁰), och en daler courant 32 öresmynt av silver. Det här var alltså ytterligare en språklig bifurkation som termen daler genomgick.

Att två nya räknesystem uppstod för de två inhemska silvervalutorna berodde dels på att mynt av silver under vissa perioder värderades högre på marknaden än sin officiella kurs, dels på att markmynten under vissa perioder värderades något högre än 8 öresmynt av silver. År 1664 blev silverinnehållet för 8 öresmynt 15 procent lägre än silverinnehållet för en mark.¹¹ Under året 1681 höjdes slutligen det officiella värdet på en carolin från 16 till $18\frac{2}{3}$ öre silvermynt, år 1686 till 20 öre silvermynt och slutligen år 1716 till 25 öre silvermynt. En daler carolin blev därför satt till $1\frac{1}{6}$ daler silvermynt år 1681, $1\frac{1}{4}$ daler silvermynt år 1686 och 1,5625 daler silvermynt år 1716 (se tabell 1). Det officiella värdet på ett öre courant förblev dock hela tiden ett öre silvermynt, för att behålla den bimetalliska relationen mellan öresmynt av koppar respektive silver. Därmed bröts också den tidigare relationen 1 markmynt i silver = 8 öresmynt i silver.

Riksdalern inlemmades också i det bimetalliska systemet och åsattes ett officiellt värde. Före 1624 räknades riksdalern som 6,5 mark, eller 52 öre. När kopparmyntfoten infördes fortsatte riksdalern officiellt räknas som 52 öre både i mynt av silver och i koppar. Efter devalveringen av kopparmynten 1633 bestämdes nya värden för riksdalern. I förhållande till kopparmynten revalverades riksdalern till 96 öre kopparmynt (12 mark kopparmynt), och ytterligare till 120 öre kopparmynt (15 mark kopparmynt) år 1643. I förhållande till silvermynten devalverades riksdalern 1633 något, till 6 mark silvermynt eller 48 öre silvermynt. Värdet skulle därför vara detsamma oavsett om en summa betalades med speciemynt (d.v.s. riktiga riksdaler), 6 markmynt av silver eller 48 öresmynt av silver. I praktiken blev det en skillnad i värde mellan dessa tre belopp på marknaden, speciellt på 1650-talet när riksdalern ökade i värde jämfört med de andra mynten.¹² Det officiella värdet på riksdalern var samtidigt satt till 15 mark kopparmynt, så att alla tre myntsorterna av silver hade en högre marknadskurs än sina officiella värden. Efter 1665, när riksdalern höjdes till sitt gamla värde på 6,5 mark sil-

10. August Wilhelm Stiernstedt, *Om kopparmyntningen i Sverige och dess utländska besittningar. 1, Mynt-historia* (Stockholm 1863), s. 62.

11. Wallroth, *Sveriges mynt*, s. 95.

12. O:1, folio 262, Sandbergska samlingen, Riksarkivet (RA), Stockholm.

vermynt eller 52 öre silvermynt, fortsatte 6 mark i silver (3 caroliner) att kallas för en riksdaler carolin och 48 öre i silver för en riksdaler courant. Efter 1681 blev riksdaler courant och riksdaler carolin också två olika monetära enheter även enligt den officiella värderingen.¹³

Tabell 1: Den officiella relationen mellan olika monetära enheter i det svenska riket 1624–1776.

	1624–1633	1633–1643	1643–1665	1665–1681	1681–1686	1686–1716	1716–1776	1777
En daler silvermynt i daler kopparmynt	1	2	2½	3	3	3	3	3
En daler courant i daler kopparmynt	1	2	2½	3	3	3	3	6
En daler carolin i daler kopparmynt	1	2	2½	3	3½	3¾	4 ²² / ₃₂	9 ¹² / ₃₂
En daler carolin i daler courant	1	1	1	1	1½	1¼	1 ¹⁸ / ₃₂	1 ¹⁸ / ₃₂
En riksdaler i daler kopparmynt	1⅝	3	3¾	4 ⁷ / ₈	6	6	9	18
En riksdaler i daler courant	1⅝	1½	1½	1⅝	2	2	3	3
En riksdaler i daler carolin	1⅝	1½	1½	1⅝	1 ⁵ / ₇	1 ³ / ₅	1 ²³ / ₂₅	1 ²³ / ₂₅
En dukat i daler kopparmynt				9 ³ / ₈	12	12	18	35¼
En dukat i riksdaler				1 ¹² / ₁₃	2	2	2	1 ²³ / ₂₄

Källa: Wallroth, *Sveriges mynt*.

Vid sidan av mynt präglade i koppar respektive silver myntades också den s.k. dukaten i guld från 1654. Dukaten inordnades i det bimetalliska räkneshystem genom att den åsattes ett officiellt värde. Under hela perioden var en dukat värd ungefär dubbelt så mycket som en riksdaler. Från omkring mitten av 1600-talet fram till 1776 hade därför det svenska riket *de facto* åtminstone fem metalliska valutor, en grundad på koppar, en på guld (dukat), och tre på silver (riksdaler, caroliner och courant). Under vissa perioder fanns ytterligare valutor, och från

13. Se O:1, folio 774 och 779, Sandbergsska samlingen, RA, Stockholm.

1740-talet följde enheterna daler kopparmynt och daler silvermynt papperssedlarna i stället för någon av de metalliska valutorna.

Det uppstod andra skillnader i värdering av olika mynt. Kopparmynt bildade i praktiken två olika system, ett i lägre valörer (slantar) och ett i kopparplåtar i högre valörer.¹⁴ Öresmynt i silver cirkulerade under vissa perioder också till olika värden.¹⁵

Klassificering i monetära system

Pengar uppfyller främst fyra funktioner: som betalningsmedel, värdelager, värdemätare (av löpande transaktioner) samt som standard för kommande betalningar.¹⁶ Som värdemätare och standard för kommande betalningar är de bärare av en abstrakt monetär räkneenhet. Varupengar karaktäriseras av att en viss vara, huvudsakligen ädelmetall, fungerar som pengar, vanligtvis mynt. Det nominella värdet på varupengar, mätt i den abstrakta monetära enhet som de var bärare av, var i regel något högre än deras värde som vara. Skillnaden togs ut som slagskatt. Velde, Weber och Wright beskriver därför varupengar som en hybrid mellan pengar och vara.¹⁷ Detta kan tolkas som en diskrepans mellan varupengars funktion som värdelager, vilket garanteras av värdet på den ädelmetall de är tillverkade i, och deras funktion som värdemätare och standard för kommande betalningar, som garanteras av den abstrakta enheten.

Som betalningsmedel var kopparmynten otympliga på grund av de höga transportkostnaderna. Alla substansmynt fungerar däremot utmärkt som värdelager. Kopparplåtar grävdes ofta ned som skatt för att användas vid ett senare tillfälle.¹⁸ Detta förfarande var vanligare i Finland än i Sverige. Om gamla plåtar devalverades så att de blev mindre värda som pengar än som metall kunde de alltid senare säljas vidare som metall i stället. Som värdemätare och standard för kommande be-

14. Wallroth, *Sveriges mynt*, s. 93.

15. Wolontis, *Kopparmyntningen*, s. 167.

16. Internationella valutafonden, *Monetary and Financial Statistics Manual* (Washington 2000), s. 57–59; Stanley Jevons, *Money and the Mechanism of Exchange* (London 1875), s. 13–18.

17. Francois Velde, Warren Weber & Randall Wright, 'A model of commodity money, with applications to Gresham's Law and the debasement puzzle', *Review of Economic Dynamics* 2 (1999:1), s. 306.

18. Bertel Tingström, *Sveriges plåtmynt 1644–1776. En undersökning av plåtmyntens roll som betalningsmedel* (Stockholm 1984).

talningar fungerade dock det multimetalliska systemet illa. En av dess effekter var att det uppstod olika system för betalning av skulder. Skulder i en myntsort skulle betalas tillbaka i samma myntsort. Lån som togs i riksdaler kunde inte betalas tillbaka i enlighet med riksdalerns officiella värde i daler kopparmynt eller daler silvermynt, utan skulle betalas tillbaka i riksdaler. Stockholm banco, och senare Riksbanken, skulle därför tillhandahålla betalningsmedel i alla myntsorterna.¹⁹ Eli Heckscher menar att det monetära systemet inte var kommensurabelt, eftersom ekonomin fortfarande grundade sig på självhushållning och naturabyte.²⁰ Även om daler kopparmynt och daler silvermynt periodvis kunde fungera som en gemensam värdemätare, genomfördes därigenom inte någon gemensam standard för kommande betalningar. Därmed uppstod det en diskrepans mellan pengars funktion som standard för kommande betalningar och deras funktion som värdemätare i nuvarande transaktioner. Standarden för kommande betalningar behövde nämligen definieras separat (t.ex. i de värdestabila enheterna riksdaler och dukater) från den monetära enheten som utgjorde allmän värdemätare (d.v.s. daler kopparmynt och daler silvermynt).

En monetär standard, eller myntfot, definieras utifrån det objekt som backar upp den abstrakta monetära räkneenheten.²¹ I regel fungerar detta objekt som betalningsmedel, eller så ska det åtminstone snabbt kunna bytas mot ett betalningsmedel. Den viktigaste skillnaden är den mellan en metallmyntfot och en pappersmyntfot, eller i vidare bemärkelse den mellan ett system där den monetära räkneenheten backas upp av varupengar och ett där ingen vara backar upp de betalningsmedel som är bärare av den monetära enheten. Den monometalliska myntfoten backas upp av en enda metall. Alternativet är en multimetallisk myntfot. Den vanligaste multimetalliska myntfoten är bimetallismen eller dubbelmyntfoten.

En förutsättning för en renodlad metallisk myntfot är att myntmetall kan omvandlas till pengar och pengar till myntmetall. På så sätt

19. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, Andra boken*, s. 607; David Davidson, 'Sveriges Riksbank 1668–1918', *Ekonomisk Tidskrift* 21 (1919:5), s. 117–120.

20. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, Andra boken*, s. 638.

21. Arthur Rolnick & Warren Weber, 'Money, inflation, and output under fiat and commodity standards', *Journal of Political Economy* 105 (1997:6), s. 1310.

uppstår inte någon motsättning mellan pengars funktion som värde-lager och som värdemätare. Det förutsätter i sin tur att fri myntning råder, d.v.s. att vem som helst kan gå till myntverket och mot en viss avgift mynta en viss mängd myntmetall, samt att exporten och importen av myntmetallerna är avreglerade. I praktiken kan det dock före-komma vissa avvikelser från detta, vilket gällde under den svenska kopparmyntfoten.²² Om avgiften för att mynta metall sätts högt, eller om myntningen är reglerad men slagskatten inte är alltför hög, kan det monetära systemet likna ett system där fri myntning råder förutsatt att värdet på ädelmetallen som myntet innehåller ändå täcker större delen av det nominella värdet på myntet. Detta system kan i en vidare bemärkelse därför ändå definieras som en metallisk myntfot.

Velde och Weber definierar en bimetallism *de jure* som en myntfot där två olika metaller är lagliga betalningsmedel och fri myntning råder för var och en av metallerna.²³ Samma monetära räkneenhet (under kopparmyntfoten daler kopparmynt och daler silvermynt, som inbördes hade en fast relation och därför utgjorde ett och samma räknesystem) används för mynt av båda metallerna. Eli Heckscher menar att medan bimetallismen innebär en fast relation mellan mynt av två olika metaller innebär en parallellmyntfot en rörlig växelkurs.²⁴ Bimetallismen i sin rena form är därför ett envalutasystem, medan den parallella myntfoten är ett flervalutasystem. Om fri myntning råder (och avgiften för att mynta är mycket låg) tenderar kursen mellan mynt av samma metall att vara fast. Om den fria myntningen är begränsad eller reglerad för åtminstone en av metallerna kan dock växelkurserna vara fluktuerande även mellan mynt av samma metall. I ett sådant system var det vanligt att varje myntvaluta hade sin egen rättsliga status och cirkulationssfär. Eli Heckscher kallar detta system för sortmyntfot, som han skiljer från en parallell-myntfot.²⁵ En sådan sortmyntfot förutsätter att fri myntning inte gäller åtminstone ett av myntslagen, och att skulder i en myntsort måste betalas tillbaka i samma myntsort. En ren parallell-

22. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, Andra boken*, s. 606.

23. Velde & Weber, *A Model*.

24. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, Andra boken*, s. 607.

25. Eli Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, Första boken* (Stockholm 1935), s. 205.

myntfot kan här, för att kontrastera den mot sortmyntfoten, betraktas som ett system där växelkursen mellan mynt av samma metall är fast.

Det nominella värdet av myntet kunde under vissa perioder falla under dess inneboende metallvärde. Det hände t.ex. med gamla mynt som hade ett högre metallinnehåll än nya mynt till samma nominella värde. Om skillnaden är tillräckligt stor kommer enligt Greshams lag de bättre mynten att drivas bort ur cirkulationen, t.ex. genom att de exporteras som metall. Varupengarna förvandlas till renodlad vara, och upphör att fylla sin funktion som betalningsmedel. Milton Friedman och Anna Schwartz menar att Greshams lag bara gäller om växelkursen mellan det bättre och sämre myntet är fast.²⁶ Greshams lag har i detta avseende misstolkats. Om mynten betalas med en procentsats ovanför deras officiella värde (s.k. *agio*), kan de stanna kvar och fungera som betalningsmedel. Det råder i så fall en rörlig växelkurs mellan mynten. Även om det ibland lagstiftades om att individer måste acceptera både bra och dåliga mynt som om de vore av lika värde, var en sådan lag inte lika lätt att tillämpa.²⁷ Även när lagen upprätthölls kunde de bättre mynten läggas undan som skatt (d.v.s. fungera som en värdebevarare) snarare än smältas ned, för att sedan komma tillbaka som betalningsmedel när förhållandena ändrades.

Det stora problemet i ett bimetalliskt system är att värderelationen mellan de två metallerna förändras över tid, och att värderelationen mellan mynt av de två metallerna kan sättas fel. Kritiker av bimetallism menar att detta system därför är instabilt. Om exempelvis värderelationen mellan guld och silver stiger från 15:1 till 20:1, medan relationen mellan guld- och silvermynt sätts efter 15:1, kommer det nominella värdet på guldmynten att vara för lågt. Detta gör att guldmynt smälts ned eller exporteras, i enlighet med Greshams lag. När guldmynt försvinner uppstår det en brist på betalningsmedel. Silvermynt stiger då i värde, och priset på silver uttryckt i silvermynt sjunker. Då fri myntning gäller blir det lönsamt att mynta silver. Processen fortgår ända tills silvermynten helt har ersatt guldmynten. Vill man att bimetallismen ska fortsätta finnas kvar behöver värderelationen mellan de

26. Milton Friedman & Anna Schwartz, *A Monetary History of the United States, 1867–1960* (Princeton 1963), s. 27.

27. Arthur Rolnick & Warren Weber, 'Gresham's law or Gresham's fallacy?', *The Journal of Political Economy* 94 (1986:1), s. 185–199; Velde, Weber & Wright, 'A model', s. 291–323; Redish, *Bimetallism*, s. 30.

två mynten justeras. Myntverket kan tillverka nya guldmynt som väger 25 procent mindre. Ett silvermynt kommer då att väga 20 gånger mer än ett guldmynt av samma nominella värde, i enlighet med den nya värderelationen mellan de två metallerna. De gamla guldmynten kommer dock att drivas ut ur cirkulationen. Alternativet är att höja värdet på guldmynten med en tredjedel eller sänka värdet på silvermynten med en fjärdedel – på så sätt kan de gamla guldmynten stanna kvar i cirkulationen. Angela Redish menar dock att sänkning av värdet på det övervärderade myntet nästan aldrig förekom.²⁸ Problemet är att när värderelationen mellan ädelmetallerna ändras igen så krävs nya justeringar i systemet. Det ger upphov till inflation.

Försvare av bimetallism menar att det finns stabiliserande faktorer.²⁹ Systemet tillåter vissa fluktuationer i värderelationen mellan de två metallerna eftersom det kostar att omvandla mynt till metall. Mynt av ädelmetall var aldrig 100 procent rena varupengar. Det nominella värdet av substansmynt var generellt något högre än deras inneboende metallvärde, vilket gjorde det möjligt för kungamakten att få en inkomst från myntning.³⁰ En innehavare av ädelmetaller betalade villigt extra för att få en råmetall omvandlad till vanliga mynt, på grund av de besparingar i transaktionskostnaderna som kunde uppnås genom att använda ett allmänt accepterat bytesmedel. Om avgiften för fri myntning läggs relativt högt kommer myntens värde som pengar att vara högre än deras värde som metall. Det ger också ett utrymme för att priset på ädelmetallen kan fluktuera utan att detta omedelbart påverkar marknadskursen för ett substansmynt. För kopparmynt var detta mycket tydligt. Genom att reglera deras kvantitet kunde man påverka värdet på kopparmynten.

Flera författare menar att även om bimetallism är möjlig, så är samhällsnyttan större under en monometallisk myntfot.³¹ Frågan om de höga transaktionskostnaderna gjorde att nackdelarna med den svenska kopparmyntfoten övervägde fördelarna kan diskuteras. Under flera perioder gjordes försök att övergå till en renodlad silvermyntfot. Det tog dock ett och ett halvt sekel innan den övergavs permanent. Det

28. Redish, *Bimetallism*, s. 33.

29. Milton Friedman, 'Bimetallism revisited', *Journal of Economic Perspectives* 4 (1990:4), s. 89–91.

30. Velde, Weber & Wright, 'A model', s. 306.

31. Velde & Weber, *A Model*.

tyder på att det fanns en bakomliggande rationalitet i varför kopparmyntfoten behölls.

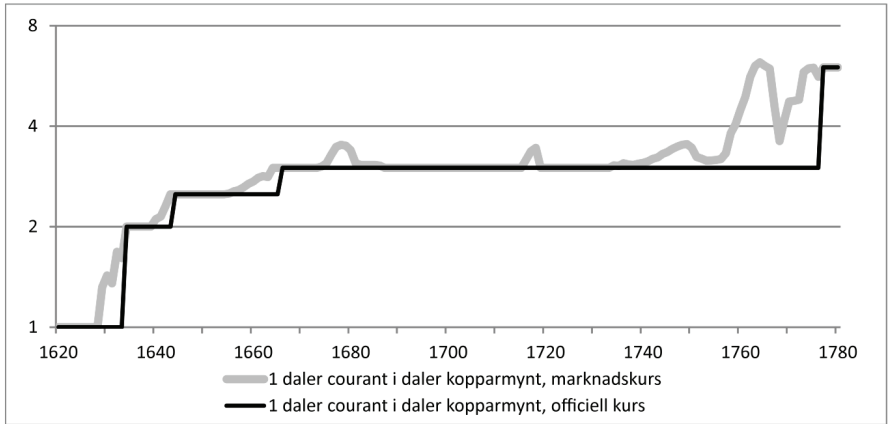
Under den svenska kopparmyntfotens tid varierade växelkursen mellan olika mynt under större delen av perioden. Bara under ganska korta perioder var marknadskurserna samma som de officiella kurserna. Den databas som tagits fram av Sveriges Riksbank gör det möjligt att följa växelkurser under den svenska kopparmyntfoten både mellan inhemska betalningsmedel och på utländska valutor.³² De mest detaljerade uppgifterna rör kursen på riksdalern i mark kopparmynt.

Figur 1 visar det officiella värdet på en daler courant, eller daler i öresmynt av silver, i daler kopparmynt, samt marknadskursen. Skillnaden mellan marknadskursen och den officiella kursen kallas för agio (och mäts i procent). När den officiella kursen och marknadskursen sammanföll kan det monetära systemet karaktäriseras som bimetallism, men då de två kurvorna avvek från varandra uppstod en parallell myntfot. Figur 1 bekräftar bilden av att den svenska dubbelmyntfoten var instabil. Den genomgick ett slags cykliskt förlopp. Under vissa perioder ökade agiot kraftigt, t.ex. kring 1630, 1640, 1660 och 1680, samt i slutet av 1710-talet och under perioden 1745–1776. När sedan silvermynten revalverades i enlighet med marknadsvärderingen föll agiot mot noll, och de två kurvorna sammanföll igen under en viss period.

Figur 2 visar på det officiella värdet på en daler caroliner, eller daler i markmynt av silver, i daler courant samt marknadskursen. Figuren illustrerar i vilken grad de två silvermyntslagen utgjorde en gemensam monetär enhet. När marknadskursen avvek från den officiella kursen uppstod i praktiken det som Heckscher kallade sortmyntfot. Ett säreget fenomen var att det under vissa perioder rådde en fast växelkurs mellan kopparmynt och öre courant, men en rörlig växelkurs mot caroliner.

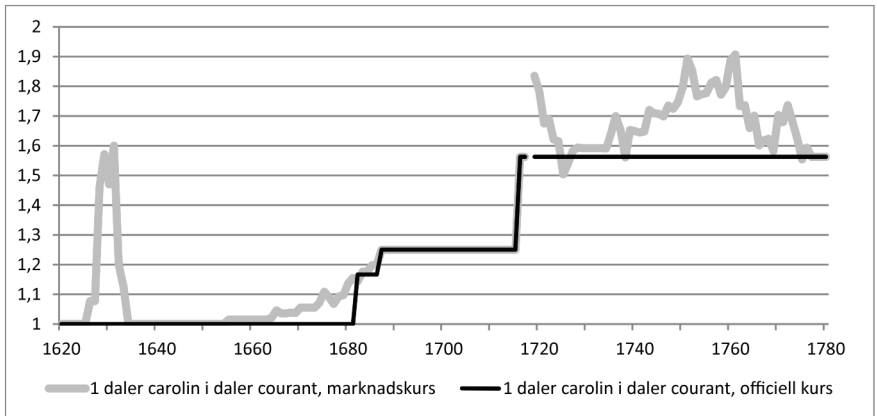
Den längsta perioden som caroliner och öre courant cirkulerade i enlighet med sina officiella värden var i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet, då kopparplåtarna i praktiken hade försvunnit bl.a. till följd av de höga internationella kopparpriserna. Under denna period upphörde i praktiken dubbelmyntfoten, som omvandlades till en silvermyntfot.

32. Edvinsson, 'The multiple currencies'.

Figur 1: En daler courant (öresmynt i silver) i daler kopparmynt, officiell kurs respektive marknadskurs.

Källa: Edvinsson, 'The multiple currencies'. Se även: Wallroth, *Sveriges mynt*; Sveriges Riksbank. *Sveriges Riksbank 1668–1924. Bankens tillkomst och verksamhet*, vol. V (Stockholm 1931); Vol. O:1, O:2 och OO, Sandbergsska samlingen, Riksarkivet, Stockholm; 'Växelkurser å Stockholms börs. Primärtabeller (1705–)/1740–1803', Riksbankens arkiv, Stockholm; *Stockholms stads priscourant*; Wolontis, *Kopparmyntningen*; Hakon Swenne, *Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612–1651: Med särskild hänsyn till Älvsborgs län* (Göteborg 1933).

Figur 2: En daler carolin (daler i markmynt av silver) i daler daler courant (daler i öresmynt av silver), officiell kurs respektive marknadskurs.

Källa: Se figur 1.

Även om riksdalern och dukaten inordnades i det svenska betalnings-systemet genom att en fast kurs sattes för dessa två mynt, var detta i praktiken inte möjligt att upprätthålla på marknaden. Marknadskursen för de två mynten blev därför flytande under nästan alla år som vi har uppgifter om. Gentemot kopparmynt, och även gentemot de två inhemska silvervalutorna, bildade därför dukaten respektive riksdalern i praktiken parallella valutasystem.

Det monetära systemet genomgick många olika faser under den studerade perioden med kopparmyntfot. Även om både koppar- och silvermynt cirkulerade under hela perioden, skedde en skiftning i vilket mynt som officiellt betraktades som huvudmynt.³³ I praktiken var det dock andra faktorer som avgjorde relationen mellan de olika mynten.

I tabell 2 presenteras en kategorisering i monetära system som bygger på relationen mellan olika myntmetaller och valutor, och inte på vilket betalningsmedel som var det vanligast förekommande eller vilket betalningsmedel som betraktades som huvudmynt. En valuta definieras som en monetär enhet vars växelkurs är flytande i förhållande till andra monetära enheter. En grupp monetära enheter som har en fast marknadskurs gentemot varandra bildar en gemensam valuta. Ett system där papperssedlar är konvertibla mot substansmynt klassificeras därför som en metallmyntfot. Om den fasta kursen upphör mellan två monetära enheter bildas däremot två valutor. Tabellen här tar bara hänsyn till de ”inhemska” valutorna, och bortser från riksdalern och dukaten. Om även dessa två valutor tas med blir kategoriseringen ännu mer komplex. Kopparpengar betraktas här för enkelhetens skull som samma valuta, även om det under perioder kunde uppstå en värdeskillnad mellan slantar och plåtar utöver de officiella kurserna. De inhemska metalliska valutorna blir därför kopparmynt, silver-mark (caroliner) och silver-öre (courant). Dessutom förekom nödmynt och papperssedlar periodvis som inte var inlösningsbara mot substansmynt.

33. Wallroth, *Sveriges mynt*, s. 58 och 93.

Beteckning för de facto myntfot	Metaller	Valutor	Period	Antal år (%)
A. Ren bimetallisk myntfot	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-bottom: 5px;">Koppar</div> → <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-left: 100px; margin-bottom: 5px;">Silver</div> →	1. Daler kopparmynt/daler silvermynt	1624–25, 1634–39, 1644–54, 1709–15	26 (17%)
B. Kombinerad bimetallism och sortmyntfot	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-bottom: 5px;">Koppar</div> → <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-left: 100px; margin-bottom: 5px;">Silver</div> →	1. Daler kopparmynt/daler silvermynt (inklusive öre courant) 2. Caroliner (mark)	1625–28, 1665–73, 1720–33	27 (17%)
C. Kombinerad parallell- och sortmyntfot	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-bottom: 5px;">Koppar</div> → <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-left: 100px; margin-bottom: 5px;">Silver</div> →	1. Daler kopparmynt/daler silvermynt 2. Caroliner (mark) 3. Öre courant	1629–33, 1655–64, 1674–86, 1734–45	40 (26%)
D. Ren parallellmyntfot	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-bottom: 5px;">Koppar</div> → <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-left: 100px; margin-bottom: 5px;">Silver</div> →	1. Daler kopparmynt/daler silvermynt 2. Caroliner (mark), Courant (öre)	(1640–43)	4 (3%)
E. Monometallisk myntfot	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-bottom: 5px;">Silver</div> →	1. Daler kopparmynt/daler silvermynt (inklusive courant och caroliner)	1687–1709	23 (15%)
F. Kombinerad parallell-, sort- och icke-metallisk-myntfot	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-bottom: 5px;">Koppar</div> → <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-left: 100px; margin-bottom: 5px;">Silver</div> → <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block; margin-left: 100px; margin-bottom: 5px;">Ingen</div> →	1. Plåtar 2. Caroliner (mark), öre courant 3. Öre courant 4. Daler kopparmynt/daler silvermynt	(1664) 1716–19, 1746–76	35 (23%)

Tabell 2: Översikt över det svenska monetära systemet under kopparmyntfotens tid 1624–1776.

Källa: Se figur 1.

Skillnaden mellan olika monetära system är inte svart-vit.³⁴ Ett land kan officiellt ha en metallisk myntfot, medan den *de facto* har övergivits, om de cirkulerande sedlarna görs oinlösbara. Officiellt hade det svenska riket ett bimetalliskt system under hela perioden 1624–1776. Officiellt var värderelationen mellan de olika mynten fast. I praktiken övergavs bimetallismen under vissa perioder. Bimetallismen är ganska instabil och omvandlas vanligen till en parallell- eller en monometallisk myntfot. I tabell 2 görs ytterligare kategoriseringar, inte minst för att ta hänsyn till olika systemkombinationer.

Den första myntfoten (A) i tabell 2 betecknas som ren bimetalism, och innebär att marknadskursen mellan kopparmynt, caroliner (silver-mark) och courant (silver-öre) inte avvek från de officiellt satta fasta kurserna. Alla de inhemska mynten kunde därför räknas i daler kopparmynt och daler silvermynt (eller bara daler under 1624). Under hela kopparmyntmyntfoten var det också ett sådant förhållande som eftersträvades. Denna bimetalism existerade bara under fyra perioder, sammanlagt under 26 år, eller 17 procent av kopparmyntfotens existens. Av dessa fyra perioder var 1644–1654 den längsta. Det tog med andra ord högst ett decennium för en ren bimetalism att undergräva sig själv.

Ungefär lika vanlig var den kombinerade bimetalismen och sortmyntfoten (myntfot B i tabell 2). Under detta system bildade kopparpengar och öre courant en gemensam valuta, medan silver-marken hade en flytande kurs gentemot de två andra mynten. Mynt av samma metall, i det här fallet silver-mark och silver-öre, hade därför en flytande kurs gentemot varandra, därav beteckningen sortmyntfot. Om vi inkluderar både myntfot (A) och (B) kan bimetalismen sägas *de facto* ha existerat i någon form under ungefär en tredjedel av kopparmyntfotens existens.

Vanligast var den kombinerade parallell- och sortmyntfoten (myntfot C). Den innebär att kopparmynt, caroliner och öre courant cirkulerade som tre olika valutor. Då marknadskursen mellan koppar- och silvermynt var flytande innebär det att bimetalismen i praktiken upphörde att fungera, och att en parallellmyntfot uppstod. Då marknadskursen mellan de två olika sorterna av silvermynt inte heller var fast uppkom också en sortmyntfot. När kursen mellan koppar- och silvermynt blev flytande, tenderade kursen mellan de två inhemska silvermynten också

34. Redish, *Bimetallism*, s. 161–162.

att bli det. Sortmyntfoten var delvis en konsekvens av bimetallismens övergång i en parallell-myntfot.

Den rena parallellmyntfoten (myntfot D), där kursen mellan koppar- och silvermynt var flytande medan kursen mellan mark- och öresmynt av silver var fast, var däremot ovanlig. Ett sådant system existerade troligtvis bara under några år i början av 1640-talet, och detta är också osäkert eftersom kursen för dessa år är interpolerad på grund av att direkta data saknas. Att beskriva den svenska kopparmyntfoten som i praktiken en parallellmyntfot är därför något missvisande.

Arthur Rolnick och Warren Weber menar att även om Greshams lag grundas på att det finns en fast växelkurs som skiljer sig från marknadspriset, så har de inte funnit några empiriska bevis för att en sådan fast växelkurs överhuvudtaget har existerat.³⁵ Detta betyder inte att sämre pengar aldrig driver ut bättre pengar ur cirkulationen, utan endast att sambandet inte kan formuleras som en lag. Enligt Rolnick och Weber uppstår det alltid en transaktionskostnad på marknaden om bättre pengar cirkulerar till ett högre värde än deras officiella kurs, då det måste förhandlas om på vilken nivå agiot ska ligga. Om inte denna transaktionskostnad fanns skulle aldrig dåliga pengar driva ut bättre pengar. Då transaktionskostnaden per värdeenhet är större för mynt av lägre valörer än för mynt av större valörer, är det oftast mynt av lägre valörer som cirkulerar till en fast kurs. Detta är tydligt i det svenska materialet. Riksdalern cirkulerade nästan alltid under hela perioden till en rörlig växelkurs. Det var också vanligare att caroliner cirkulerade till en rörlig växelkurs jämfört med courant-mynt. När kursen mellan öresmynt av silver respektive koppar blev flytande, så blev kursen mellan mark- och öresmynt av silver det också. Denna teoretiska insikt är en viktig förklaring till varför bimetallismen framför allt uttrycktes som en relation mellan öre courant och öre kopparmynt.

Under perioden 1687–1709 (ungefärligt) var kopparmynten undervärderade och drevs ut ur cirkulationen som pengar. Kopparplåtar värderades som vara. Bimetallismen omvandlades då till en monometallisk myntfot (E). Under denna period kom daler kopparmynt och daler silvermynt att följa de två inhemska silvermynten.

Vid sidan av de metalliska valutorna spreds också under kopparmyntfoten representativa pengar som gjordes i material som i prin-

35. Rolnick & Weber, 'Gresham's law', s. 186.

cip inte hade något värde i sig. På 1660-talet gav Stockholms banco ut sedlar. I slutet av 1710-talet präglades de s.k. nödmynnten eller mynttecknen. Under 1700-talet gav Riksbanken ut sedlar i allt större omfattning. Så länge de representativa pengarna kunde växlas in mot substansmynt rådde en metallisk myntfot. Stockholms banco sedlar föll visserligen i värde under en kortare period, och gjordes oinlösningsbara 1664, men löstes senare in till sitt fulla värde.³⁶ Fram till 1745 var Riksbankens sedlar inlösningsbara mot kopparplåtar. Under nästan en fjärdedel av kopparmyntfoten var dock de representativa pengarna inte inlösningsbara mot substansmynt. Under perioden 1716–1719 betalades ett agio för plåtar och öresmynt av silver gentemot nödmynnten. Under perioden 1745–1776 upphörde Riksbankens sedlar att vara inlösningsbara, och blev det först 1777 när de hade devalverats mot det nya huvudmyntet riksdalern. Det engelska begreppet ”fiat standard” har ingen exakt svensk motsvarighet. I brist på bättre begrepp används här icke-metallisk myntfot, som både inkluderar pappersmyntfot och ett system med oinlösningsbara mynttecken. Under den kombinerade parallell-, sort- och icke-metalliska myntfoten (myntfot F i Tabell 2) blev alla de inhemska myntsorterna flytande.

Inflationen under kopparmyntfoten

Inflation förknippas ofta med papperssedlar. I det svenska riket spreds papperssedlar under 1700-talet vilket bidrog till en stark inflation under vissa perioder. Även om papperssedlar redan spreds på 1660-talet, så bidrog de inte till någon stark prisökning på grund av att de vid den tidpunkten representerade så liten del av penningmängden.³⁷ Kopparmyntfoten präglades av inflation under hela sin existens.

Inflationen tar sig olika uttryck under en metallisk myntfot respektive pappersmyntfot. Med tanke på att det relativa priset på ädelmetaller inte ändras dramatiskt, kan det tyckas att varupengar bör åtföljas av prisstabilitet. Inflation är dock väl känd under den metalliska myntfoten, vilket kan tyckas paradoxalt. Fenomenet avspeglar varupengars hybridnatur, som både vara och betalningsmedel. Det kan då uppstå en diskrepans mellan pengarnas funktion som betalningsmedel och som värdemätare. Skillnaden mellan myntens nomi-

36. Wolontis, *Kopparmyntningen*, s. 130–133.

37. Edvinsson, 'Early modern copper money'.

nella värde och värdet på metallen som de myntades av kunde under vissa perioder öka, för att på så sätt öka slagskatten. Om myntningen blev stor ledde det till att mynten föll i värde mot sitt metallinnehåll. De gamla bättre mynten fördrevs ur cirkulationen eller betalades ett högre pris än deras officiella kurs. Detta gav upphov till inflation om vi följer den svagaste valutan, även om köpkraften för myntmetallen i fråga som sådan inte förändras. I en ren bytesekonomi uppstår inte någon inflation på samma sätt, då ingen vara åsätts ett marknadsvärde som avviker från dess värde som vara.

Även om priserna förändras olika för olika varor, mäter ett konsumentprisindex den genomsnittliga utvecklingen. Indexet är konstruerat utifrån en varukorg, där varje vara är viktad utifrån sin andel av den privata konsumtionen. Inflation kan definieras som att de betalningsmedel som är bärare av den abstrakta monetära enheten sjunker i värde mätt i hur mycket varor och tjänster de kan köpa. Detta betyder inte automatiskt att alla betalningsmedel sjunker i värde i lika snabb takt, då ett betalningsmedels monetära motsvarighet också kan justeras, vilket under kopparmyntfoten skedde vid åtskilliga tillfällen. I modern tid finns bara en valuta att följa, och då består det huvudsakliga problemet i att olika indexkonstruktioner och hur olika varor och tjänster viktas kan ge olika resultat. För kopparmyntfoten är den beräknade inflationen olika beroende på vilken monetär enhet eller vilket betalningsmedel som följs. En aktör som hade ett innehav av olika typ av myntslag skulle därför uppleva att penningvärdet förändrades olika för de olika myntslagen.

Det historiska konsumentprisindex som konstruerats för Sverige följer den svagaste valutan eller värdemätaren.³⁸ Den svagaste valutan är i regel den som fungerar som en räkneenhet för löpande transaktioner och som betalningsmedel, medan de bättre valutorna bättre uppfyller pengars funktion som värdelager och räkneenhet för att framtida betalningar. Indexet grundas på prisdata för Sverige, men priserna i Finland följde med all sannolikhet priserna i den västra riksdelen, åtminstone på lång sikt.

Den viktigaste orsaken till att det rådde stark inflation under kopparmyntfoten var inte att det relativa värdet på koppar minskade. Vär-

38. Edvinsson & Söderberg, 'The evolution'; Edvinsson & Söderberg, 'A consumer price index'.

derelationen mellan koppar- och silvermynt förändrades inte bara för att prisrelationen mellan koppar och silver fluktuerade. För kopparmynt minskades kopparinnehållet per monetär enhet vid ett flertal tillfällen, främst som en följd av tillfälliga höjningar av kopparpriset. När kopparpriset senare föll tillbaka, blev kopparplåtmynten övervärderade, vilket justerades antingen genom att man minskade silverinnehållet per daler silvermynt eller ökade det officiella värdet på befintliga silvermynt relativt kopparmynt.³⁹ Fram till 1710-talet berodde inflationen på att kopparinnehållet för en daler (kopparmynt) urholkades. Från slutet av 1710-talet berodde inflationen i stället på cirkulationen av betalningsmedel som inte var substansmynt – nödmynt i slutet av 1710-talet och papperssedlar fr.o.m. 1740-talet.

Då det cirkulerade olika betalningsmedel, vars inbördes värderelation förändrades, uppstod också ett behov av olika värdemätare. Prisernas förändring uttryckt i olika värdemätare blev därför olika. Figur 3 presenterar tre olika (logaritmiska) index över prisernas utveckling i Sverige under kopparmyntfotens tid uttryckt i tre olika valutaenheter: daler kopparmynt, öre courant och riksdaler specie. Skillnaden mellan två skalstreck motsvarar en fördubbling av priserna. De (eller mer korrekt deras första differens) är alla tre inflationsmått. Daler kopparmynt följde den svagaste valutan eller värdemätaren, men vilka betalningsmedel detta handlade om växlade under olika perioder. Under perioden 1624–1687 följde daler kopparmynt de små kopparmynten, slantarna, under perioden 1687–1715 öre courant, 1715–1719 nödmynten, 1719–1745 kopparplåtarna, och 1745–1776 Riksbankens sedlar. Under perioden 1715–1719 kunde daler kopparmynt beteckna två olika enheter, i bättre mynt och i mynttecken. Att daler kopparmynt följde olika betalningsmedel visar tydligt på hur pengarnas funktion som värdemätare, d.v.s. som bärare av en abstrakt monetär enhet, periodvis skilde sig från deras funktion som betalningsmedel.

Mellan 1624 och 1776 ökade prisnivån uttryckt i daler kopparmynt 29 gånger, eller med 2,2 procent per år i genomsnitt. I ett modernt perspektiv är det inte en hög inflation, och utvecklingen är i linje med exempelvis Riksbankens nuvarande inflationsmål. Uttryckt i öre courant, som var en vanlig myntsort som användes under hela perioden i fråga, var dock prisökningen mycket mindre, och motsvarade en ge-

39. Wallroth, *Sveriges mynt*.

nomsnittlig inflation på 0,6 procent per år. Att priserna ändå ökade uttryckt i öre courant berodde på att silverinnehållet i ett öre silvermynt urholkades. Köpkraften hos silver förändrades dock i princip inte alls under perioden, vilket var en stor skillnad mot 1500-talet då silvrets köpkraft minskade kraftigt. Inflationen uttryckt i riksdaler specie, som hade ett stabilt silverinnehåll, var endast 0,1 procent per år i genomsnitt mellan 1624 och 1776.

Alla tre prisindex uppvisar starka årliga fluktuationer. Skördeväxlingar var den främsta orsaken till dessa prisfluktuationer. Spannmålspriserna var mycket känsliga för skördeväxlingar, och spannmål utgör en stor del av den varukorg som ligger till grund för konsumentprisindex. Myntförsämring och spridning av representativa pengar bidrog endast minimalt till att öka volatiliteten för prisindexet som följer den svagaste valutan. Ett mått på volatilitet är standardavvikelsen i den årliga naturliga logaritmiska förändringen. Medan standardavvikelsen under perioden 1625–1776 för det index som följde riksdaler var 0,144 naturliga logaritmer, var den 0,150 naturliga logaritmer för indexet som följde öre courant, och 0,154 naturliga logaritmer för indexet som följde daler kopparmynt. Mot denna bakgrund är det sannolikt att aktörerna på kort sikt (på ett års sikt) inte nödvändigtvis uppfattade prisförändringar orsakade av myntförsämringar som mycket mer dramatiska än de fluktuationer som rådde när pengars värde i silver var stabilt. Det är de långsiktiga förändringarna i de olika prisindexen som var den avgörande skillnaden. Även om köpkraften hos riksdalern kunde försämrans på kort sikt, gjorde den inte det på lång sikt. Medan riksdalern i allmänhet fungerade bättre som värdelager än den svagaste valutan, kunde exempelvis nödmynt och papperssedlar upprätthålla sin funktion som betalningsmedel.

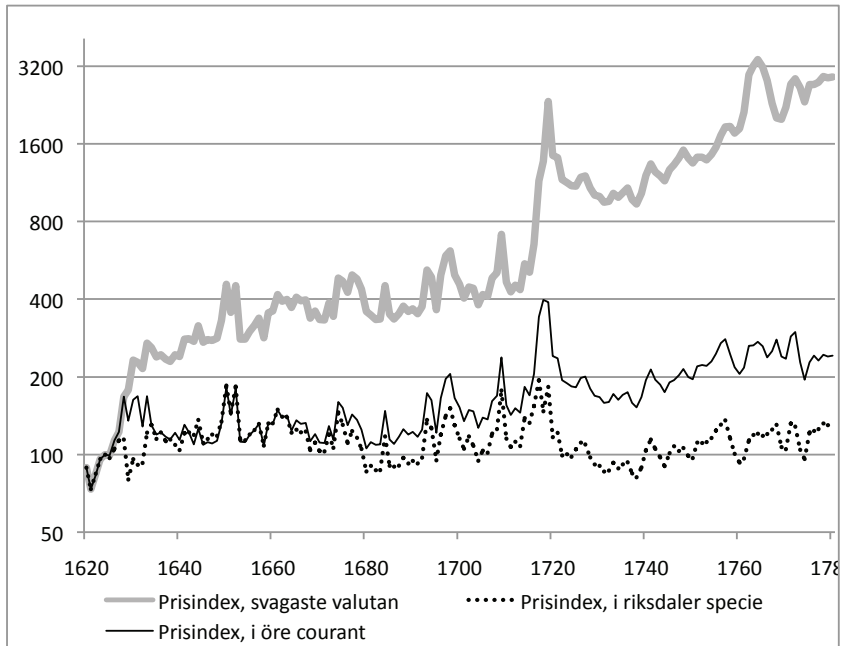
Inflationen var som högst under tre perioder, runt 1630, i slutet av 1710-talet och i mitten av 1700-talet. Dessa tre perioder förklarar huvuddelen av inflationen under kopparmyntfoten. Under respektive höginflationsperiod fördubblades prisindexet. Det handlade dock inte om hyperinflation. Varje inflationsperiod följdes av att den svaga valutan devalverades med 50 procent: år 1633 sattes en daler silvermynt till två daler kopparmynt, år 1719 växlades en daler silvermynt i nödmynt in mot motsvarande en halv daler silvermynt, och 1777 höjdes värdet på det nya huvudmyntet riksdalern från tre till 6 daler silvermynt.

Bara under en av de tre perioderna – runt 1630 – förklaras inflationen av att köpkraften hos kopparn föll. Priserna uttryckta i kopparmynt ökade kraftigt. Detta berodde på speciella omständigheter, att kursen mellan koppar- och silvermynt var felsatt och att Spanien avvecklade sin kopparmyntfot. Gustav II Adolfs kopparpolitik har beskrivits som ett misslyckande. Myntningen kunde inte stoppa det kraftiga fallet på kopparpriset, och när värdet på kopparmynten föll började dessa exporteras utomlands som koppar. Kopparmyntningen upphörde tillfälligt 1631.⁴⁰ Som Eli Heckscher påpekar hade relationen mellan koppar- och silvermynt kunnat upprätthållas om myntningen av kopparmynt hade begränsats och dessa därför cirkulerat som ett slags representativa pengar.⁴¹ Detta gick dock emot grundtanken bakom kopparmyntfoten, som var att påverka de internationella kopparpriserna genom att begränsa den sålda kvantiteten utomlands. De internationella priserna hade med all sannolikhet fallit ännu brantare runt 1630 om det inte vore för den svenska kopparmyntfotens införande. I den bemärkelsen uppfyllde kopparmyntfoten delvis sitt syfte. När kopparmyntningen upphörde under några år uppstod dock återigen ett behov av att mynta koppar.

I övrigt föregicks inte de senare justeringarna i relationen mellan koppar- och silvermynt av några dramatiska prisökningar. Från mitten av 1630-talet till början av 1710-talet fördubblades priserna, vilket berodde på att kopparinnehållet i en daler kopparmynt minskade med mer än hälften. Denna prisökning motsvarade dock en genomsnittlig inflation på bara en procent per år.

40. Wolontis, *Kopparmyntningen*, s. 77–83.

41. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, Andra boken*, s. 613.

Figur 3: Index över prisernas utveckling där priser uttrycks i olika valutaenheter (1624 = 100).

Källa: Beräkningar gjorda utifrån Edvinsson och Söderberg, 'The evolution'; Edvinsson och Söderberg, 'A consumer price index'; Edvinsson, 'The multiple currencies'.

Slutdiskussion

Kopparmyntfoten utgör det mest unika fenomenet i svensk och finländsk monetär historia. De olika monetära termernas betydelse förändrades. För nutida betraktare kan det te sig förvirrande. Under perioder av genomgripande förändringar är det inte helt klart vad som avsågs med exempelvis daler kopparmynt och daler silvermynt, vilket var fallet exempelvis i slutet av 1710-talet i samband med cirkulationen av de s.k. nödmynten. I denna uppsats har jag visat dels att perioden av kopparmyntfot i själva verket inte hade samma monetära system över tid, dels att begreppet inflation behöver nyanseras för ett system med flera inhemska valutor som fluktuerar i värde i förhållande till varandra.

Att definiera det svenska monetära systemet under kopparmyntfotens tid är mycket svårt. Eftersom silvermynt fortsatte att cirku-

lera handlade det om en dubbel myntfot. Detta är tydligt inte minst med tanke på att priser uttrycktes i daler silvermynt respektive daler kopparmynt. Vi måste vidare skilja mellan det monetära systemet så som det var lagligt definierat och hur det *de facto* fungerade. Då en fast värderelation fastslogs för både koppar- och silvermynt var det svenska monetära systemet en bimetallism *de jure*. I praktiken avvek dock marknadskursen på de olika mynten från deras officiella värden. Detta avspeglade en diskrepans mellan pengars funktion som betalningsmedel och som värdemätare. De olika betalningsmedel som cirkulerade kunde inte bli bärare av samma abstrakta monetära enhet, trots offentliga påbud. Endast under kortare perioder rådde något som skulle kunna karaktäriseras som bimetallism. Någon gemensam standard för framtida betalningar fanns inte ens *de jure*. Lån i ett myntslag skulle betalas tillbaka i samma myntslag, vilket visar på att pengars funktion som standard vid kommande betalningar inte sammanföll med deras övriga funktioner.

I denna uppsats har jag visat att det under perioden 1624–1776 uppträdde fem eller sex olika kombinationer av monetära system. Den rena bimetallismen med en fast marknadskurs mellan silver- och kopparvalutor rådde bara under 17 procent av perioden. Lika vanlig var den kombinerade bimetallismen och sortmyntfoten, med en fast växelkurs mellan öresmynt av koppar och silver, men med en flytande växelkurs mellan de två inhemska silvervalutorna daler courant och daler carolin. Vanligast var den kombinerade parallell- och sortmyntfoten, med flytande växelkurs mellan kopparmynt och de två silvervalutorna samt mellan de två silvervalutorna. Den rena parallellmyntfoten, med en fast växelkurs mellan de två silvervalutorna men en flytande växelkurs mellan kopparmynten och silvervalutorna, förekom kanske aldrig. Runt åren 1700 försvann kopparmynten från cirkulationen, vilket innebar att den rena silvermyntfoten återkom tillfälligt. Under 1700-talet var den mest komplicerade kombinationen av monetära systemet den mest förekommande: den kombinerade parallell-, sort- och den icke-metalliska myntfoten, då växelkursen var flytande mellan alla metalliska valutor och mellan de metalliska valutorna och representativa pengar.

Av den här uppsatsen framgår att den beräknade inflationen blir olika beroende på vilken monetär enhet som följs. Då marknadskursen mellan olika mynt avvek från de officiella kurserna genomfördes periodvis justeringar i de officiella relationerna mellan mynten, för att

återupprätta pengars funktion som bärare av samma abstrakta monetära enhet. De ständiga justeringarna av värderelationen mellan myntslagen var huvudförklaringen bakom inflationen under 1600-talet. På 1700-talet förklaras dock inflationen främst av de representativa pengarnas spridning, nödmynt under 1710-talet och senare papperssedlar. Om priser omvandlas till riksdaler rådde i princip prisstabilitet under hela perioden, med undantag för kraftiga årliga fluktuationer. Begreppet inflation kan i sig problematiseras. Även om prisökningarna över tid var kraftiga, kunde aktörer gardera sig mot dessa genom innehav av riksdaler eller andra substansmynt. Detta visar på hur funktionen hos pengar som betalningsmedel och värdelager separerades under den tidigmoderna perioden, genom existensen av flera valutor som existerade sida vid sida.

En kosmopolit på uppköp

Hur varuhuset Stockmann och andelslaget Elanto bidrog till att integrera sina kunder i den kosmopolitiska livsstilen

Ofta talar man om globalisering som en politisk eller ekonomisk fråga, men globalisering är också kultur. I konsumtions-samhället sammansmälter kultur med konsumtion. I denna uppsats granskar vi hur varuhuset Stockmann och andelslaget Elanto vägledde sina kunder till den moderna masskonsumtionskulturen under dess genombrottsår i mitten av 1900-talet.

Varuhushandeln och andelshandeln har integrerats i den globala konsumtionskulturen på mycket olika sätt. Vår arbetshypotes är att den inställning till utlandet som Stockmann och de andra varuhusen förmedlade motsvarade den traditionella europeiska elitens kosmopolitiska livsstil i kommersiell form. Andelslaget Elanto representerade i sin tur internationalismens idé i den mening som den förekom i andelshandelsrörelsen, vars internationalism inbegrep en tanke om konsumenternas inbördes samhörighet eller solidaritet. I varuhusverksamheten strävade Elanto trots det efter att agera som vilket varuhus som helst.

Konsumtionskultur har definierats i många olika sammanhang. Komprimerat uttryckt är det fråga om en kulturform, där det centrala är konsumentens interaktion med varor och förnödenheter.¹ Med hjälp av konsumtionsvanor konstruerar man identitet och social ställning,

Uppsatsen är skriven med understöd av Liikesivistysrahasto (Foundation for Economic Education).

1. Neil McKendrick & John Brewer & J. H. Plumb (eds), *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England* (London 1983); Colin Campbell, *Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism* (Oxford 1987); Heinz-Gerhard Haupt, 'Der Konsument', Ute Frevert & Heinz-Gerhard Haupt (Hrsg.), *Der Mensch des 20. Jahrhunderts* (Frankfurt & New York 1999); Peter Stearns, *Consumerism in World History. The Global Transformation of Desire* (London & New York 2001).

samtidigt som man ansluter sig till vissa grupper och tar avstånd från andra. Möjligheterna till konsumtion av detta slag har varierat stort både i tid och rum, men det är kännetecknande för masskonsumtionskulturen att sådan konsumtion som förstärker identiteten och den sociala ställningen inte enbart är tillgänglig för en aristokratisk elit. Klassikerna inom sociologin Thorstein Veblen (1857–1927) och Georg Simmel (1849–1918) uppmärksammade detta fenomen redan kring sekelskiftet 1900, och Pierre Bourdieu (1930–2002) för sin del på 1960-talet. Livsstil, som framhäver konsumerandets symboliska och estetiska dimensioner, är ett sammanbindande begrepp.² I Finland slog masskonsumtionskulturen igenom på 1960-talet när man gick över från en resurssparande agrar etik eller bristekonomi till en kultur som tillät hedonistiska livsstilsval i motsats till ett ensidigt fokus på samlande av tilläggsresurser.³ Dessa perspektiv lämpar sig väl för en studie av varuhushandel och kosmopolitisk livsstil.

Den tidsmässiga tyngdpunkten i denna uppsats ligger på 1900-talets mitt, från 1930-talet till början av 1980-talet. Elantos mest innovativa och ekonomiskt sett framgångsrikaste verksamhetsperiod sträckte sig från 1920-talet till 1960-talet. För Stockmanns del motiveras undersökningsperioden av öppnandet av varuhuset på Alexandersgatan år 1930. Slutet av undersökningsperioden karakteriseras av en förnyelse, som inleddes på 1980-talet, under vilken det finländska varuhusbolaget utvecklades till en internationell modekoncern. Källmaterialet består huvudsakligen av varuhuset Stockmanns annonssamling, Elantos annonsmaterial och av tidningen *Elanto*, som andelslaget utgav fram

-
2. Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (London 1984); David Chaney, *Lifestyles* (London 1996); Mike Featherstone, *Consumer Culture and Postmodernism* (London 1991); Celia Lury, *Consumer Culture* (Cambridge 1996), s. 80, 81; Steven Miles, *Consumerism as a Way of Life* (London 1998); Frank Trentmann, 'Introduction', Frank Trentmann (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Consumption* (Oxford and New York 2012), s. 9.
 3. Turo-Kimmo Lehtonen & Mika Pantzar, 'The ethos of thrift. The promotion of bank saving in Finland during the 1950's', *Journal of Material Culture* 2002:7, s. 211–231; Jukka Kortti, *Modernisaatiomurroksen kaupalliset merkit, 60-luvun suomalainen televisiomainonta*, Bibliotheca Historica (Helsinki 2003); Minna Sarantola-Weiss, *Sohvaryhmän läpimurto. Kulutuskulttuurin tulo suomalaisiin olohuoneisiin 1960- ja 1970-lukujen vaihteessa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 912 (Helsinki 2003); Visa Heinonen, 'The formation of the Finnish consumer society between east and west', Visa Heinonen & Matti Peltonen (eds), *Finnish Consumption. An Emerging Consumer Society between East and West*, Studia Historica 83 (Helsinki 2013).

till 2003. Både Elanto och Stockmann, som var de största aktörerna inom branschen, var pionjärer inom finländsk marknadsföring. Tidningen *Elanto*, som grundades 1916, var en central del av andelslagets kommunikation, men den var samtidigt familjelektyr, som spreds till ett stort antal hem i Helsingfors.⁴ Många läsare var också kunder hos Stockmann.

Internationell, global och kosmopolitisk

Växelverkan mellan kulturer beskrivs med hjälp av olika begrepp. I denna uppsats är begreppen ”internationell”, ”global” och ”kosmopolitisk” centrala. I den globala konsumtionskulturen ingår både element av internationell solidaritet och av en kosmopolitisk öppenhet inför allt nytt.

En förutsättning för internationalism är att det finns folk och stater som agerar som aktörer. Det betyder att internationalism på ett oskiljaktigt sätt är sammanlänkad med nationalitetstanken, i nationalismen. Internationalism är med andra ord inte en specifik egenskap för konsumtionskultur, men handeln, som är en förutsättning för varornas cirkulation, har alltid grundat sig på sammanlänkande nätverk. På 2000-talet talar man om dessa strukturer med hjälp av begreppet globalisering.

Den moderna globaliseringen anses ha kommit i gång i början av 1800-talet. Den är präglad av europeisk imperialism, industrialisering, förbättrade kommunikationer och av folkförflyttningar av tidigare oskådad dimension.⁵ Till detta nät av förbättrade förbindelser och rörliga kulturimpulser hör också varuhushandeln. Med avseende på varuhuskulturen i mitten av 1900-talet är termen global däremot anakronistisk, eftersom den samtida människan uttryckligen levde i en tid av samarbete mellan nationalstater. Under kalla kriget talade man inte om ”global” eller om ”globalisering”.

Som begrepp förknippas både internationalism och globalisering framför allt med ekonomiska och politiska processer. Kosmopolitism

-
4. Visa Heinonen & Kaisa Huttunen, 'E-osuuskauppaliike kuluttajan asialla [E-kooperationen för kundens bästa]', *Kulman takana Elanto!*, Helsingin kaupungin museo (Helsinki 2005), s. 54–71.
 5. Jan de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy. 1650 to the Present* (Cambridge 2008); Holger Weiss, 'Om globalhistorisk forskning och en kort kommentar om 1700-talets "protoglobalisering"', *Historisk Tidskrift för Finland* 93 (2008:1), s. 8.

hänger mer intimt ihop med kultur än de två ovan nämnda begreppen. Antikens greker syftade med begreppet *kosmo-polites* på en universell attityd, i vars kärna låg en gränsöverskridande humanism. För den tidigmoderna eliten var kosmopolitism en livsstil, till vilken hörde agerande inom nätverk som överskred lokala och nationella gränser. Aktörerna förenades av gemensamma värden och solidaritet gentemot personer ur samma stånd.⁶ Bland upplysningsfilosoferna framhövdes idén om en rationell världsmedborgare särskilt i Immanuel Kants tänkande.⁷ Kosmopolitism har förvisso inte alltid framstått som ett helt och hållet positivt fenomen. Kosmopolitens nationsöverskridande attityd passade illa ihop med den nationalistiska tankevärlden i slutet av 1800-talet. Därför användes begreppet kosmopolit som en negativ stämpel för t.ex. intellektuella, aristokrater och judar, fastän begreppet å andra sidan på ett väsentligt sätt var förknippat med eliternas livsstil under *la belle époque* och med de växande storstädernas kultur. Också inom den ortodoxa marxismen uppfattade man kosmopolitism som något negativt och reaktionärt. I 2000-talets globaliseringsdiskussion är kosmopolitismbegreppet åter aktuellt i många slags politiska och kulturella diskussioner, och det har tillämpats på nya människorgrupper.⁸

I varuhuskontexten är det naturligt att närma sig internationalism uttryckligen ur kosmopolitismens perspektiv, eftersom det centrala inom varuhuskulturen inte är mellanfolklig verksamhet utan livsstil, där modernitet, storstadsurbanism och öppenhet inför utländska in-

-
6. Pheng Cheah, 'The cosmopolitical – today', Pheng Cheah & Bruce Robbins (eds), *Cosmopolitics. Thinking and Feeling beyond the Nation*, Cultural Politics 14 (Minneapolis & London 1998), s. 20–41; Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (Helsingfors och Stockholm 2005), s. 17–19.
 7. Ulrich Beck & Edgar Grande, *Cosmopolitan Europe* (Cambridge & Malden 2007), s. 259.
 8. Arjun Appadurai, *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization* (Minneapolis & London 1996); Ulrich Beck & Edgar Grande, *Cosmopolitan Europe*; Viktorija Čeginskas, 'Experienced multiculturalism – experienced cosmopolitanism', *Ethnologica Fennica. Finnish Studies in Ethnology* 2011 (vol. 38), s. 7–24; Gavin Kendall & Ian Woodward & Zlatko Skrbis, *The Sociology of Cosmopolitanism. Globalization, Identity, Culture and Government* (Basingstoke & New York 2009), s. 1, 3, 18; Scott L. Malcomson, 'The varieties of cosmopolitan experience', Pheng Cheah & Bruce Robbins (eds), *Cosmopolitics. Thinking and Feeling beyond the Nation*, Cultural Politics 14 (Minneapolis & London 1998), s. 233–245; Mica Nava, *Visceral Cosmopolitanism. Gender, Culture and the Normalisation of Difference* (New York 2007).

fluenser sammansmälter till en helhet. I de stora varuhusen runtom i världen möter kunden en upplevelse, som är samtidigt både ny och bekant, likadan i världens alla varuhus. Därför lämpar sig begreppet kosmopolitism för att beskriva uttryckligen Stockmanns internationalism. Vad Elanto beträffar var förhållandet till internationalismen mer komplext, eftersom detta förhållande på ideologisk nivå definierades av kooperationstänkandet, medan utgångspunkten för marknadsföringen var helsingforsarnas föränderliga livsstil.

Målet med andelsverksamheten var att utveckla de lokala förhållandena, men samtidigt förband man sig till internationell solidaritet. Elanto anslöt sig 1910 till det internationella andelsförbundet International Co-operative Alliance och var medlem av det ända fram till fusioneringen med Helsingin Osuuskauppa 2003.⁹ Internationell samverkan av detta slag var något helt annat än den internationalism som hänger samman med en kosmopolitisk livsstil.

Steinar Stjernø har konstaterat att det intressanta när man undersöker solidariteten hos en grupp är hur ”vi” definieras och vidare hur ”vi” förhåller sig till ”andra”.¹⁰ I ljuset av artiklarna i tidningen *Elanto* uppfattade andelslagets medlemmar sig själva som en del av den internationella andelslagsverksamheten.¹¹ Inom kooperationen och solidariteten fanns det rum för alla medlemmar av andelslaget och avgränsningen var inte klassbunden. I det avseendet var det fråga om det som Stjernø definierat som socialdemokratisk solidaritet, i vars krets alla som gjorde avlönat arbete fick rum, även medelklassen. Det gemensamma målet var viktigare än klasskampen.¹² I verkligheten förekom det ändå ideologiska spänningar. De blev synliga i Elantos fullmäktige, där det finländska partifältet var representerat.

-
9. Elanto, förvaltningsrådets protokoll, allmänna utskottet 7.11.1910, HEA (Hok-Elantos arkiv) <http://ica.coop/en/alliance/alliance-members> (hämtad 17.7.2014).
 10. Steinar Stjernø, *Solidarity in Europe. The History of an Idea* (Cambridge 2004), s. 17.
 11. Till exempel ’Kovaa kokenutta osuustoimintaa’, *Elanto* 1930:20, s. 8; ’Berliinin Elanto’, *Elanto* 1931:14, s. 5; ’Kansainvälinen Osuustoimintaliitto – maailmanvaltakunta, jonka lippuna on sateenkaari’, *Elanto* 1934:16, s. 4; ’Englannin osuustoiminnan hallintojärjestelmä poikkeaa meikäläisestä suuresti’, *Elanto* 1950:3, s. 3; ’Osuustoiminnan tietä pohjoismaiseen yhteistyöhön’, *Elanto* 1958:14–15, s. 3; ’Amerikan osuustoiminnallista asumista’, *Elanto* 1963:2, s. 4–5; ’Kestävään rauhaan’, *Elanto* 1963:21, s. 3.
 12. Stjernø, *Solidarity in Europe*, s. 88, 101; Kari Inkinen, ’Sanastosta sanomaan’, Sauli Puhakka (toim.), *Osuustoiminnan ideologioista ja arvoista*, Osuustoimintainstituutin julkaisuja 16 (Helsinki 1997), s. 27.

Andelsverksamheten sågs som en kraft som försvarade den enskilda konsumenten mot storkapitalet såväl hemma som utomlands. ”Så fort internationaliseringen av andelshandeln leder till grundandet av en stor partiaffär, i vars hägn till och med de små nationerna kan ersätta flera mellanhänder t.ex. vid införskaffandet av kolonialvaror, förs hela det internationella näringslivet in i en ny fas”, konstaterades det i tidningen *Elanto* 1919.¹³ Efter andra världskrigets slut betraktades andelsverksamheten som en av de krafter som upprätthöll världsfreden.¹⁴

Solidariteten hade också en praktisk dimension. Elantos byggverksamhet finansierades fortfarande på 1970-talet med lån åtminstone från västtyska Bank für Gemeinwirtschaft och från svenska Kooperativa Förbundet, vilket visar att solidariteten inte enbart var retorik.¹⁵

Elantos idé sammanhänger alltså med en bred internationell kontext. Under flera decennier öppnade man i tidningen *Elanto* omvärlden för medlemmarna genom perspektiv på politik, geografi och kulturliv. Däremot förmedlades föreställningarna om internationalism och om utlandet till Elantos medlemmar och Stockmanns kunder i den varuhuskontext som behandlas i denna uppsats framför allt genom produktutbud, reklam och marknadsföringsevenemang.

Stockmanns och Elantos varuhus

De första varuhusen öppnades ungefär samtidigt efter 1800-talets mitt först i Frankrike och sedan i England, USA och Tyskland. Varuhuset var en ny form av partihandel, som avsåg att lösa problemen med de växande städerna och att möjliggöra ett möte mellan efterfrågan och utbud. Inom kort utvecklades en särskild byggnadstyp och verksamhetsform – de stora och ljusa utrymmena, där stora mängder varor, reklam och olika marknadsföringskampanjer lockade kunder till uppköp. Skillnaden till de traditionella stenfotsaffärerna var på-

13. ”Niin pian kuin osuuskaupan kansainvälistyminen johtaa suuren tukkuliikkeen perustamiseen, jonka turvissa pienetkin kansat voivat syrjäyttää monet välikädet esim. siirtomaatavaroita hankkiessaan, joutuu koko kansainvälinen talouselämä uuteen vaiheeseen.” ’Kansainvälinen osuustoiminnallinen tukkuliike’, *Elanto* 1919:6–7, s. 59.

14. ”Osuustoiminta ja rauhanajan suunnitelmat”, *Elanto* 1945:4, s. 3.

15. *Elanto*, förvaltningsrådets protokoll 9.2.1971, HEA.

fallande.¹⁶ I varuhuset kunde i princip vem som helst röra sig anonymt, det fanns inget köptvång och priserna var fasta, vilket inte var någon självklarhet i 1930-talets Helsingfors.¹⁷

Den av samtiden intresserade konsumenten mötte i varuhusen internationella kommersiella och kulturella nyheter. Denna konsument var ofta en kvinna, till en början husmor, som ansvarade för familjens inköp, men efter kriget allt oftare en självständig, arbetande kvinna. Forskningen om varuhus framhäver helt riktigt varuhuset som framför allt platser för kvinnor, där kvinnor som subjekt kunde agera mer fritt än i andra offentliga rum.¹⁸

Finlands kändaste varuhus, Stockmann, har rötter som sträcker sig tillbaka till 1862, då tysken Heinrich Franz Georg Stockmann (1825–1906) grundade en handelsbod invid Salutorget i Helsingfors. Därifrån flyttade man 1880 till trakterna kring Senatstorget, och åren 1911–1919 gjorde man tomtaffärer vid Alexandersgatans västra ända, vilka lade grunden för det kommande varuhusprojektet. År 1930 stod byggnaden ritad av arkitekten Sigurd Frosterus färdig. Dragplåstret var, vid sidan om den allmänna moderniteten och Finlands bredaste produktsortiment, hissarna och hissfläckorna, och framför allt Finlands första rulltrappor, som frekventerades av både yngre och äldre helsingforsare.¹⁹ Intryck sökte man från Berlin, Paris och USA. Det närmaste internationella varuhuset, Nordiska Kompaniet, låg i Stockholm och många av de praktiska modellerna inhämtades därifrån.²⁰

Stockmann utvecklades till en institution, som blev känd för sin förmåga att konstant lansera nyheter: bilar, Coca Cola och rockringar. Alltid var Stockmann inte först, men föreställningen om Stockmann

16. Michael Miller, *The Bon Marché. Bourgeoise Culture and the Department Store 1869–1920* (London 1981); Rosalind H. Williams, *Dream Worlds. Mass Consumption in the Late Nineteenth-Century France* (Berkeley 1982); Orsi Husz, *Drömmars värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939* (Hedemora 2004); Heinz-Gerhard Haupt, 'Small shops and department stores', Frank Trentmann (ed.), *The Oxford handbook of the History of Consumption* (Oxford and New York 2012), s. 270, 271.

17. Haupt, 'Small shops and department stores', s. 277; Granskningsutskottets möte 27.4.1939, Elanto, förvaltningsrådets protokoll, HEA.

18. Husz, *Drömmars värde*, s. 98; Haupt, 'Small shops and department stores', s. 273; Nava, *Visceral Cosmopolitanism*, s. 38.

19. Anna Finnilä, *Det stora varuhuset*, Memoria 8. Helsingfors stadsmuseum (Helsingfors 1993), s. 104.

20. Birger Damstén, *Handelshuset Stockmann genom tre kvarts sekel 1862–1937* (Helsingfors 1937), s. 160, 184, 192.

som en föregångare var ändå mycket stark. Trots att varuhuset satsade på medelklassen redan på 1930-talet, betraktades det länge som ett inköpsställe för bättre folk.²¹

Elanto, grundat 1905, var å sin sida ett kooperativt företag, vars syfte inte i första hand var företagsekonomisk vinst, utan förbättrande av de anställdas ställning, förmedlande av rimligt prissatta högkvalitativa produkter till konsumenterna och konsumentskydd överlag.²²

Under årtiondenas lopp expanderade Elantos verksamhet från två egna affärer till ett omfattande butiks- och restaurangnätverk. I början av 1950-talet fanns det 450 butiker och nästan 100 000 medlemmar.²³ Butikernas antal fortsatte att stiga under 1960-talet, då antalet dagligvaruaffärer på det hela taget var som störst i Finland.²⁴

Stockmann marknadsfördes som Finlands första egentliga varuhusbyggnad. Ändå hyste också Elanto redan tidigt varuhusplaner. På 1920-talet fanns två s.k. stormarknader i Hagnäs och vid Alexandersgatan, vilka motsvarade varuhus om man ser till deras verksamhetsprincip. I själva verket använde andelslaget benämningarna stormarknad och varuhus parallellt. I årsberättelsen från 1920 konstateras att ”stormarknad, varuhus, betyder detsamma inom distribution som en fabrik inom varuproduktion”.²⁵

Andelslaget ansåg att man utöver stenfotsbutikerna behövde en stor centrumaffär, med vilken man skulle få fotfäste på södra sidan om Långa bron. För det ändamålet reserverades 1915 en tomt i Helsingfors

21. Finnilä, *Det stora varuhuset*, s. 150, 151.

22. Jouko Siipi, *Puoli vuosisataa Elantoa. Osuustoiminnan alkuvaiheet Helsingissä ja Osuusliike Elannon kehitys vuosina 1905–1955* (Helsinki 1963), s. 213; Heinonen ja Huttunen, ’E-osuuskauppaliike kuluttajan asialla’, s. 69.

23. Sven-Erik Åström, ’Esvivaiheet’, *Puoli vuosisataa Elantoa. Osuustoiminnan alkuvaiheet Helsingissä ja Osuusliike Elannon kehitys vuosina 1905–1955* (Helsinki 1963), s. 25–27.

24. Erkki Pihkala, ’Kotimaan kauppa ja muut palvelut’, Jorma Ahvenainen, Erkki Pihkala & Viljo Rasila (toim.), *Suomen taloushistoria 2* (Helsinki 1982), s. 454–455; Sauli Seppälä, ’Yhteistoiminnassa on voimaa [Ett sekel med andelsaffären Elanto]’, *Kulman takana Elanto!*, Helsingin kaupunginmuseo (Helsinki 2005), s. 21, 22.

25. ”suurmyymälä, tavaratalo, merkitsee tavarans jakelun alalla samaa kuin tehdas tavaratuotannon alalla.” Rakes varuhus i hörnet av Skillnaden och Bulevarden inledde sin verksamhet samma år. Netta Böök & Miia Perkkiö, *Rakennushistoriallinen selvitys. Entinen Elannon tavaratalo, Aleksanterinkatu 9*, Opubl. rapport, Helsingfors stadsmuseum (s.a), s. 5.

absoluta centrum på Alexandersgatan 9. Tomtaffärerna och planerna gjordes alltså i stort sett samtidigt som Stockmann började planera ett varuhus av internationell skala. Byggandet av en stormarknad lades trots allt på is för en längre tid på grund av den instabilitet som orsakades av världskriget, precis som hos Stockmann. I stället fick Elanto 1917 ett erbjudande om att köpa det år 1912 färdigställda Siltala-huset (ark. Onni Tarjanne) på Broholmen norr om Långa bron. Verksamheten inleddes 1920 i stormarknaden Siltala, och redan 1934 utvidgades den till andra våningen.²⁶ Efter depressionen förbättrades levnadsstandarden också på norra sidan om Långa bron och för Elanto blev det allt viktigare att försöka hålla kunderna på rätt sida av bron. Visserligen hade också Stockmann en butik i Berghäll ända fram till 1960. Som lockbeten fungerade ett utvidgat produktutbud, förnyade butiks-, café- och restaurangutrymmen samt rulltrappor, som alltså byggdes bara fyra år efter Stockmanns berömda rulltrappor. Även leverantören var densamma, Kone Ab.²⁷

Planerna framskred också i centrum, där Elanto till slut hade fyra tomter i hörnet av Alexandersgatan och Glogatan.²⁸ En av dessa var Alexandersgatan 7b, där en stormarknad, Suur-Aitta, öppnades 1931 i Akademiska bokhandelns tidigare utrymmen. Stockmann hade köpt bokaffären 1930, och den hade flyttats till det nya varuhusets nedre våning.²⁹

Det egentliga varuhuset på Glogatan planerades redan på 1930-talet, men huset byggdes först åren 1950–1953 (ark. Veikko Leistén). Målet var att varuhuset skulle stå färdigt till olympiska spelen, men det lyckades inte.³⁰ Det konkurrerande andelslaget SOK lyckades däremot bättre med detta, eftersom dess varuhus på Mannerheimvägen öppnades 1952 (ark. Veikko Huttunen). Både Elantos och SOK:s varuhus representerade en ny kontinental varuhusarkitektur. Det centrala var inte längre en katedrallik effektfullhet, utan de senaste tekniska och hygieniska

-
26. Elanto, förvaltningsrådets protokoll 8.10.1917, 25.7.1919, 19.5.1919 och 19.5.1920, HEA. 'Liikepalatsi Siltasaarella ostettu', *Elanto* 1917:7, s. 72–73; Siipi, *Puoli vuosisataa Elantoa*, s. 71.
27. 'Siltalan suurmyymälä kasvanut puolella', *Elanto* 1934:8, s. 1, 2; 'Mitä Siltalassa on tehty', *Elanto* 1934:19, s. 10.
28. Siipi, *Puoli vuosisataa Elantoa*, s. 55, 234.
29. Yrjö Hirn, *Akademiska bokhandeln 1893–1943* (Helsingfors 1943), s. 210, 211.
30. Elanto, förvaltningsrådets protokoll 13.6.1952, HEA.

lösningarna.³¹ Det allmänna intrycket var modernt och ljusst. I huset fanns också en skraddartjänst både för kvinnor och för män. Också Stockmann förnyade sin profil vid den här tiden på grund av att 1930-talets elegans på 1950-talet redan kändes tung och förlegad såväl i Finland som internationellt.³²

Varuhuset och stormarknaderna var en del av strukturomvandlingen av Helsingfors centrum. Kontoren och affärslokalerna ersatte bostäderna, vilket ledde till att kundunderlaget för de små stenfotsaffärerna försvann. Runtom i Europa stötte varuhuset på problem senast i början av 1980-talet, när stadsstrukturens förändring började driva bort handeln från städernas centrum.

Också Stockmann hade det svårt under 1970-talets recession, men varuhuset lyckades skaka av sig bilden av att vara gammalmodigt. Årligen återkommande synliga marknadsföringskampanjer spelade en viktig roll i förnyandet av varuhusets image. Landskampanjerna och marknadsföringsevenemanget Galna Dagar, som lanserades 1986, lyfte åter Stockmann till den finländska varuhuskulturens toppskikt.

För Elanto innebar 1970-talet ett begynnande borttynande. Varuhuset Centrum öppnades så sent som 1981 på Brunnsgrården, men andelslaget förmådde trots det inte riktigt hänga med i affärlivets förändringar. Den främsta orsaken var det långsamma beslutsfattandet, men också den förändrade konsumtionskulturen. Majoriteten av medlemmarna stod fortfarande politiskt sett nära vänstern, men politisk vänsterorientering började vara en annan sak än konsumentbeteende.³³ Andelslaget ville erbjuda sina medlemmar samma produkter som de andra affärskedjorna, vilket betydde att företaget, som hade börjat som producent och försäljare av bröd, på 1970-talet hade kristall-

31. Aino Niskanen, 'Päivänkakkaroiden merkeissä. Elantolaista arkkitehtuuria [I prästkragarnas tecken, arkitektur i elantostil]', *Kulman takana Elanto*, Helsingin kaupungin museo (Helsinki 2005), s. 35, 36.

32. 'Kiirettä Suur-Aitan pukimossa', *Elanto* 1952:15–16, s. 2; 'Kastemekosta kappaan', *Elanto* 1953:22, s. 8–9; Birger Damstén, *Stockmann genom hundra år 1862–1962* (Helsingfors 1961), s. 255, 256.

33. Kirsti Ahlqvist & Anu Raijas, 'Työväenluokkaisen ja keskiluokkaisen perheen kulutus 1900-luvun Suomessa [Konsumtionen hos arbetarklass och medelklassfamiljer i 1900-talets Finland]', *Kulman takana Elanto*, Helsingin kaupungin museo (Helsinki 2005), s. 128; Seppälä, 'Yhteistoiminnassa on voimaa', s. 22, 23; Anitra Komulainen, 'Kapina ja konsensus 1905–1980', Markku Kuisma & Anitra Komulainen & Sakari Siltala & Teemu Keskiarja, *Kapinallinen kauppa. Helsingin Osuuskauppa Elanto 1905–2015* (Helsinki 2015), s. 229, 230.

kronor, pälsar, skidutrustning och televisioner i sitt sortiment. Men det var inte nog. Inom ledningen konstaterade man att den ”konsumentaristiska” linjen förstärktes hos konkurrenterna, och att den egna företagsprofilen var på väg nedåt.³⁴

Kosmopolitisk livsstil

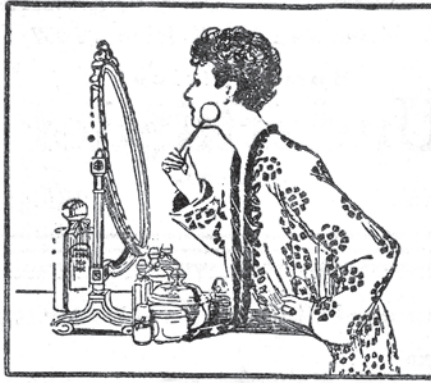
Kosmopolitism behandlas ofta som ett etiskt och filosofiskt sätt att närma sig världen och mänskligheten. Där finns dock också en mer materiell sida, som förbinder kosmopolitismen med diskussionen om livsstil. Karakteristiskt för den kosmopolitiska livsstilen är enligt sociologen Craig Calhoun att kosmopoliterna kan välja mellan många olika alternativ som inte är lokalt förankrade. De har tillgång till ett visst överdåd, till vilket hör sådana produkter och varumärken som inte är inom allas räckhåll, men som många eftertraktar. Hit hör också möjligheten att resa. Detta kan också beskrivas med begreppet lyx, som i så fall definieras utgående från hur eftertraktade produkterna är. Lyx är något sådant som många vill ha, men som alla inte kan få.³⁵

Kosmopolitism av detta slag förutsätter den typ av kulturellt, socialt och ekonomiskt kapital som med Pierre Bordieus terminologi traditionellt sett är en del av elitens *habitus*. Som en följd av detta anser man vanligen att en kosmopolitisk livsstil är finare och mer resursstark än en livsstil som framhäver det lokala. Calhoun konstaterar dock att kosmopolitism inte enbart är en egenskap hos eliten, utan att det också finns en mer populär version av den. Historikern Mica Nava benämmer detta fenomen kommersiell kosmopolitism.³⁶ Den populära kosmopolitismen är framför allt en attityd och en stil, som drar nytta av kosmopolitismens elitistiska skimmer. Den är på intet sätt politisk eller etisk, utan dess utgångspunkt ligger i demokratiseringen av lyx. Den populära kosmopolitismen komprimeras i föreställningen om ”världsmannen”. Det är fråga om smidigt beteende, kännedom om internationella varumärken och om återkommande utlandsvistelser. För eliten har resandet historiskt sett samtidigt varit både ett privilegium

34. Elanto, presidiets protokoll 13.4.1973 och 17.4.1978, HEA.

35. Craig Calhoun, 'Cosmopolitanism and nationalism', *Nations and Nationalism* 14 (2008:3), s. 433; Christopher Berry, *The Idea of Luxury. A Conceptual and Historical Investigation* (Cambridge 1994), s. 5.

36. Calhoun, 'Cosmopolitanism and nationalism', s. 430; Nava, *Visceral Cosmopolitanism*, s. 21, 38.

ELIZABETH ARDEN

innehavarinnan av de stora världsberömda skönhetsalongerna i London, Paris och New-York, sänder en av sina skickligaste assistenter till Stockmanns, där hon omkring den **8-14** maj kommer att giva en serie individuella (och kostnadsfria) konsultationer i rationell ansiktsvård.

Begagna Er av detta enastående tillfälle att av en framstående specialist erhålla råd angående Eder hys vård.

Tid beställes å parfymeriavdelningen.

Stockmanns Varuhus

VID SENATSTORGET

Parfymavdelningen, 2 vån

136069

Elisabeth Ardens konsulent erbjöd Stockmanns kunder en kosmopolitisk upplevelse i maj 1929. Bild: Hufvudstadsbladet 3.5.1929.

och en plikt. Den resande affärsmannen är en av 1900-talets centrala kosmopolitiska typer.³⁷ Till exempel niade man i NK:s marknadsföring i början av 1970-talet en affärsman, medan man duade en tv-köpare.³⁸

37. Kendall & Woodward & Skrbis, *The Sociology of Cosmopolitanism*, s. 16.

38. Marika Tandefelt, *Prima vara! Språk- och stilhistoriska studier i finlandssvenska och svenska varuhusannonser under 1900-talet* (Helsingfors 2013), s. 94.

Utanför denna livsstil som likställer elit, lyx och kosmopolitism faller t.ex. den kosmopolitism som har förenat bl.a. sjömän, yrkessoldater och emigranter.³⁹ Den ingår inte i den populära och till och med stereotypa bild av kosmopolitism som har beskrivits i det föregående, varför vi inte behandlar den här.

Kosmopolitismens kännetecken förmedlades till finländarna särskilt via medierna, som spelade en viktig roll i Finland redan på 1920-talet. Till en början lånade särskilt filmstjärnorna sina ansikten åt den lyxiga och kosmopolitiska livsstilen. På 1950-talet befrämjade samarbetet med Audrey Hepburn utvecklingen av Givenchy till ett internationellt varumärke.⁴⁰ Den fiktiva hjälten James Bond avnjöt sina Dry Martinin, och filmstjärnan Marilyn Monroe svepte in sig i Chanel No 5. Allt detta var på en och samma gång både lyx och kosmopolitisk livsstil, som man kom i kontakt med i medierna. Den modemedvetna mannen läste *Playboy*, som började utkomma 1953. *Cosmopolitan*, som riktade sig till kvinnor, hade lanserats redan 1886 och väcktes åter till liv på 1960-talet.⁴¹ Tidpunkten för dessa tidningslanseringar är exempel på att konsumtionskulturen och den tillhörande kosmopolitismen tillsammans med dess bundsförvant lyxen höll på att nå nya, breda konsumentgrupper. Tidningarna ger också en bild av förflyttningen av den kosmopolitiska livsstilens referensram från det franska mot det amerikanska eller anglosaxiska. Man levde i den moderna masskonsumtionskulturens genombrottstider, och de andra länderna låg i populärkulturens marginaler.⁴²

På 1960- och 1970-talen utmanades den kosmopolitiska livsstilen både av en allmän förändring av sedvanekulturen och av den vänsterorienterade kultursynen, som romantiserade arbetarklassernas livsstil. Från och med 1990-talet har kosmopoliten däremot upplevt ett nytt uppsving tack vare den intensivare globaliseringsprocessen och den europeiska integrationen. Den resande affärsmannen har fått sällskap

39. Malcomson, 'The varieties of cosmopolitan experience', s. 239; Čeginskas, 'Experienced multiculturalism – experienced cosmopolitanism', s. 8.

40. Dana Thomas, *Deluxe. How Luxury Lost Its Lustre* (London 2007), s. 102, 103.

41. Calhoun, 'Cosmopolitanism and nationalism', s. 430; Bill Osgerby, 'The bachelor pad as cultural icon. Masculinity, consumption and interior design in American men's magazines 1930–65', *Journal of Design History* 2005:1, s. 99–113.

42. Kortti, *Modernisaatiomurroksen kaupalliset merkit*, s. 12; Richard Pells, *Not Like Us. How Europeans have Loved, Hated and Transformed American Culture since World War II* (New York 1997).

av en arbetande kvinna, som har råd att resa och köpa lyxkosmetika och andra markörer för kosmopolitisk konsumtionskultur.⁴³ Samtidigt som masskonsumtionskulturen har expanderat har den kosmopolitiska stilen nått allt större grupper. Den har blivit vardaglig och delvis också karnevaliserats. Lyxmärken kopieras i stor skala, och subkulturer har gjort dem till en del av en livsstil som märkena inte ursprungligen förknippades med.⁴⁴

Varuhusen som kosmopolitiska platser

För att fungera behöver kosmopolitismen platser och rum där materiella och immateriella förnödenheter genom bruk, diskurser och representationer kan omvandlas till kosmopolitiska föremål och förnödenheter, och där kosmopolitiska möten är möjliga.⁴⁵

Varuhuset är ett sådant ställe. Det riktar sitt utbud till konsumenter som vill höra till kosmopoliterna och som vill vara världsmän eller -kvinnor. Dessa konsumenters hobbyer och allmänna intressen signalerar kulturellt kapital och fritid. Till livsstilen hör resande och fritidssysselsättningar som bilism, segling och skidning, intresse för mode och matkultur. Allt detta förutsätter rätt slags utrustning och särskilda sociala koder. De produkter man köper är av hög kvalitet, eller bär åtminstone en stämpel av lyx. Lyx är givetvis inte nödvändigtvis något kosmopolitiskt, men kosmopolitism och internationella lyxvarumärken är nära förknippade – något som man alltid har utnyttjat aktivt i marknadsföringssyfte.

Kristina Ranki har skrivit om hur ett icke närmare definierat och mytiskt *utland* i slutet av 1800-talet var en del av den finländska bildade klassens mentala karta, och hur utlandet likställdes med moderna idéer.⁴⁶ Från och med 1960-talet fick allt fler finländare möjlighet att åka till ”utlandet” på arbetsresa, studieresa och till och med på semesterresa och kunde på det sättet förse sig med kosmopolitiska erfarenheter.

43. Calhoun, 'Cosmopolitanism and nationalism', s. 430; Thomas, *Deluxe*, s. 8, 184.

44. Roger B. Mason & Gemma Wigley, 'Chav' subculture. Branded clothing as an extension of the self', *Journal of Economics and Behavioral Studies*, vol. 5 (2013:3), s. 173–184.

45. Kendall & Woodward & Skrbis, *The Sociology of Cosmopolitanism*, s. 91, 128–129, 154.

46. Kristina Ranki, *Isänmaa ja Ranska. Suomalainen frankofilia 1880–1914*, Bidrag till kännedom om Finlands natur och folk 169 (Helsingfors 2007), s. 73, 74.

Ett besök på varuhuset kan mycket väl jämföras med en resa. John Urry talar om turism som en aktivitet som lösgör turisten från vardagen och tar honom eller henne till en alldeles speciell, klart avgränsad plats.⁴⁷ När kunderna stiger in i varuhuset lösgör de sig för en stund från sina vanliga cirklar och sysslor på samma sätt som turisten och hamnar i en miljö, där de påverkas genom alla sinnen. Sakernas ordning och färgkompositionerna lockar till att se och röra, likaså bakgrundsljuden och till och med dofterna. I varuhuslitteraturen återkommer begreppen teater, scener och iscensättning.⁴⁸ Produkterna och försäljarna utgör en genomtänkt praktfull och estetisk upplevelse, som både erbjuder en känsla av välbehag och får kunden att kritiskt begrunda sitt eget yttre och vad som kunde förbättras. Bakom reflektionerna ligger ofta Walter Benjamins tankar om världsutställningarna som platser där sakers bytesvärde klarnar och bruksvärdet stiger åt sidan. På samma sätt fungerar varuhus. För Benjamin framstod detta som en skrämmande fixering vid varor, men senare forskning har tolkat varuhusen och deras scenografi också som frigörande, kreativa och emancipatoriska.⁴⁹

Redan på 1800-talet gjordes de stora varuhusen till landmärken i städerna med hjälp av arkitektoniska medel. De fick också en synlig roll i marknadsföringen av städerna. Därför är de stora varuhusen i Paris och London lika viktiga turistattraktioner som de större museerna, och även kunderna är ofta desamma. I den bemärkelsen hör varuhusen till samma tradition som arkitektoniska och andra sevärdheter som redan i ett tidigt skede befästes som delar av en bildningskanon.⁵⁰ När *New York Times* 1993 räknade Stockmann till ett av världens sju mest berömda varuhus, knöt texten Stockmann uttryckligen till denna tradition.⁵¹

47. John Urry, *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies* (London 1990), s. 3, 11.

48. Williams, *Dream Worlds*, s. 69–71; Husz, *Drömmars värde*, s. 66–70.

49. Walter Benjamin, *Das Passagen-Werk*, Rolf Tiedemann (Hrsg.) (Frankfurt am Main 1982), s. 50–51; Husz, *Drömmars värde*, s. 34–36, I t.ex. Anna Kortelainens analys av Stockmann är acceptansen av det glada konsumerandet ett bärande tema. Anna Kortelainen, *Päivä naisten paratiisissa* (Helsinki 2005).

50. Urry, *The Tourist Gaze*, s. 7; Christopher Breward, *Fashion* (Oxford & New York 2003), s. 170; Haupt, 'Small shops and department stores', s. 279.

51. Andra var Gum i Moskva, La Samaritaine i Paris, Macy's i New York, Harrods i London, Seibu i Tokio och KaDeWe i Berlin. Stockmanns årsberättelse 1993.

Flygplatsen är en typisk omgivning för en kosmopolit. Den kosmopolitiska livsstilen blev tillgänglig för allt fler under senare hälften av 1900-talet. Bild: Elanto nr 1971:10.

Bakom framgången låg hårt arbete. Stockmann jobbade målmedvetet på att skapa sig en kosmopolitisk profil och strävade efter att erbjuda tjänster med internationalismen i centrum. Finlands resebyrå var en del av Stockmanns serviceutbud genast när det nya varuhuset öppnades 1930. Exporttjänsten, som förmedlade kundernas inköp utomlands, introducerades också den före kriget, liksom även souveniravdelningen. Innan euron infördes var möjligheten att växla valuta en viktig tjänst. Ännu på 1970-talet kunde man till och med få med sig en guide till varuhuset från informationsdisken.⁵² Artikeln i *New York Times* visar att man lyckades med ansträngningarna.

Flygplatser och hotellens lobbyer är särskilt kosmopolitiska platser. De är scener för den kosmopolitiska livsstilen, liminala rum, där förflyttning och slumpmässiga möten står i fokus. Det yttre intrycket, t.ex. moderiktig klädsel, spelar en viktig roll i dessa rum.⁵³ I 1960-talets Finland hade flygandet och yrken i anslutning till flygtrafiken ett speciellt skimmer. Att flyga förutsatte en mer vårdad klädsel än vanligt, eller åtminstone framställdes det så i annonserna.⁵⁴

Invigningen av Stockmann-butiker på flygplatsen i Sjöskog (1969) och i hotellen Inter-Continental (1972) och Fiskartorpet (1975) var därför en viktig kosmopolitisk öppning.⁵⁵ Tax free-handelns ekonomiska betydelse var liten för Stockmann, men imagemässigt var den desto större. Den tax free-handel som 1944 hade inletts på världens flygplatser⁵⁶ gjorde den internationella lyxen och dess varumärken kända bland de kosmopolitiska grupperna. Att Stockmann uppträdde i detta sammanhang förstärkte resenärernas uppfattning om att Stockmann var ett kosmopolitiskt varumärke, men framför allt var det ett budskap som talade om kvalitet och internationalism för de inhemska kunderna.

-
52. 'A shopping centre in the city centre', tidningsurklipp utan tidningens namn 21.7.1952, Stockmann-museum. 'Kielitaito ja turistitulva', *Helsingin Sanomat (HS)* 10.8.1929; *Uusi Suomi (US)* 20.5.1934; Markku Kuisma & Anna Finnilä & Teemu Keskiarja & Minna Sarantola-Weiss, *Galna dagar, svindlande tider. Stockmann 1862-2012* (Helsingfors 2012), s. 206. I Elanto på Alexandersgatan fanns åtminstone 1955 en tjänst som förmedlade julpost till utlandet. Tidningsurklipp utan tidningens namn 13.11.1955, Elantos tidningsurklipp, Helsingfors stadsmuseums samlingar (HSM).
53. Breward, *Fashion*, s. 101; John Urry, *Mobilities* (Cambridge 2007), s. 146-149.
54. 'Kamppailu ilmasta', *Elanto* 1952:6-7, s. 12 och 'Helsinki, lentoasema', *Elanto* 1962:24, s. 14-15; reklam 1970:10, s. 36 och 1971:10, s. 32.
55. Finnilä & Sarantola-Weiss, 'Allt utgår från kunden', s. 206.
56. Thomas, *Deluxe*, s. 82.

Stockmann tjänade också som ett brohuvud för kosmopolitismen till Sovjetunionen och sedermera till Ryssland. Rysslandshandeln inleddes försiktigt redan på 1960-talet, då Stockmann fungerade som varuleverantör för den i Moskva stationerade diplomatkåren. Ännu under 1990-talets första år var Stockmann relativt ensamt om att representera denna livsstil i Moskva, en livsstil som till och med doftade annorlunda. De första anställda vid Stockmanns butiker drog sig till minnes butikernas doft, som de beskrev som en speciell doft av nyhet, oförståelig, okänd och helt enkelt ”en doft av utlandet”.⁵⁷ På samma sätt kunde man känna igen de från Moskva anlända resenärerna på Helsingfors järnvägsstation utifrån deras speciella doft, som var en blandning av rysk tobak och tvättmedel.

Varuhuset frigör föremålets kosmopolitiska potential

Varuhuset är med andra ord ett rum där det uppstår en kosmopolitisk förbindelse mellan en produkt och dess miljö. Varuhuset skapar en kosmopolitisk ram för varorna, och den ”utländskhet” som varorna förknippas med framhäver för sin del varuhusets kosmopolitism. Den importerade varan har en kosmopolitisk potential som kan frigöras i den kosmopolitiska miljö som varuhuset ger upphov till. Antropologen Arjun Appadurai har framfört att den gränsöverskridande produktionen och konsumtionen av varor är en central process i mötet med andra världar. När en kund hos Stockmann eller Elanto greppar tag i en utländsk vara uppstår en flyktig stund, då han eller hon är i kontakt med en annan kultur och med dess människor.⁵⁸ Numera inbegriper varumärket, som varan säljs under, en referens till denna potential, men tidigare besatt ”utländskheten” *an sich* samma egenskap.

Konsumenterna favoriserade länder som förknippades med hög kvalitet och intressanta konsumtionsvaror. Också Stockmann sålde redan på 1870-talet irländsk bomull, böhmisk kristall, amerikanska skridskor och franskt mode.⁵⁹ Marika Tandefelt, som har forskat i Stockmanns reklamspråk, konstaterar att produktionslandet, Egypten (bomull), Italien och Frankrike (kläder), under en lång tid väckte likadana före-

57. 'Stockmannilla Neuvostoliiton ja uuden Venäjän aikaan', *Mevi* 2008:4, s. 16.

58. Arjun Appadurai, 'Introduction. Commodities and the politics of value', Arjun Appadurai (ed.), *Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective* (Cambridge 1986), s. 14–16, 27; Kendall & Woodward & Skrbis, *The Sociology of Cosmopolitanism*, s. 129.

59. Damstén, *Handelshuset Stockmann*, s. 74.

ställningar om kvalitet som varumärkesnamnen i dag.⁶⁰ Tillverkarens namn var inte det viktigaste i annonsen. Detta levde vidare i Elantos och Stockmanns marknadsföring långt in på 1950-talet. Å andra sidan gjorde Stockmann redan vid sekelskiftet reklam för Remington skrivmaskiner och Slazenger tennisklubbor med deras varumärkesnamn. Bilar marknadsfördes uteslutande med varunamn.⁶¹

Vad för slags utländska produkter såldes då på Stockmann och Elanto? En genomgång av utbudet och marknadsföringen visar att nationalism och kosmopolitism trivdes utmärkt sida vid sida i varuhuset. I Elantos sortiment och marknadsföring betonas det inhemska, eftersom den egna produktionen hade en central roll i andelslagets verksamhet. När Stockmann började producera egna konfektionskläder i större utsträckning garanterades kvaliteten däremot av varuhusets rykte som expert på internationellt mode, inte av att produkterna var inhemska.⁶²

I Finland såldes på 1920- och 1930-talen huvudsakligen inhemska konsumtionsprodukter. I denna atmosfär utstrålade den irländska bomullen, de italienska smyckena och den äkta teneriffaspetsen, vilka såldes på Stockmann, alldeles säkert utlandets behag, liksom också namnen på silkestygerna, shantung och crêpe marocain.⁶³

I Elantos annonsering syntes endast få utländska varumärken, som t.ex. Pillburys pannkaksmjöl⁶⁴ och Pyramid Vegetable Oil Soap, vars tillverkare beskrev sig som ”en av världens största och äldsta fabriker”.⁶⁵ Andra internationella varumärken och produkter, som delvis såldes både på Stockmann och Elanto, var engelska Burberry, amerikanska Hoover-dammsugare, radioapparater från svenska Ericsson och de engelska Ewbank mattborstarna, som ekonomierådet Miina Sillanpää 1939 rekommenderade för medlemmarna av Elanto.⁶⁶

Amerikanism var på 1920- och 1930-talen en ny form av internationalism. De amerikanska produkterna kännetecknades ofta av effek-

60. Tandefelt, *Prima vara!*, s. 165, 166.

61. Damstén, *Stockmann genom hundra år*, s. 103; *HS* 21.3.1924.

62. Anna Finnilä, 'Modflugor och kapitalvaror', Kuisma & Finnilä & Keskisarja & Sarantola-Weiss, *Galna dagar, svindlande tider*, s. 240–243.

63. *Hufvudstadsbladet (Hbl)* 6.3.1938 och *US* 6.12.1938.

64. *Elanto* 1922:4, s. 8.

65. *Elanto* 1925:7, s. 7.

66. *Elanto* 1939:7, s.17; *HS* 7.9.1929; *Hbl* 20.12.1934; Samtliga varumärken existerar fortfarande. Städredskapsföretaget Ewbank är grundat 1880. <http://www.ewbank.co.uk/> (hämtad 28.4.2016).

tiva syntetiska material och av tidssparande. I en annons för Glogatans café förenades modernt effektivitetstänkande med engelska språket redan 1922: ”Tid är pengar. Carving table (värmebord) har tagits i bruk i Elantos Café på Glogatan 5. Det sparar tid. Där är maten ALLTID färdig ALLTID VARM alltid SMAKLIG”.⁶⁷ Därtill gjorde man reklam för amerikanska vaxtyger, amerikanska gummikorseletter och amerikanska handväskor av gummipegamoid.⁶⁸ Också på Stockmann sålde man amerikanska Bien Jolie-korsetter.⁶⁹ Det amerikanska framstod i dessa produkter som synonymt med nytt och modernt, liksom amerikanism överhuvudtaget.⁷⁰

Under krigsåren och ännu många år därefter rådde det brist på all slags varor. Det fanns ett behov av att uppliva den inhemska konsumtionsvaruproduktionen och av att väcka intresse för inhemska produkter genom olika kampanjer. Törsten efter utländska produkter var trots allt stor. Enligt tidningen *Elanto* berodde uppskattningen av utländska produkter på varubrist. Också surrogatprodukterna spelade in, eftersom deras kvalitet oftast inte motsvarade konsumenternas förkrigstida kvalitetsuppfattningar. Utlandet och importprodukterna var ändå närvarande i tidningen. En bättre framtid skymtade för läsarens ögon i form av modetrender från New York och Paris, fastän irländska köttkonserver kanske låg närmare vardagen.⁷¹

Importen började återhämta sig på 1950-talet, och året för olympiska spelen 1952 verkade ymnighetshornet öppna sig: Stockmann kunde åter göra reklam för silkestyg från Italien, tweed från Irland, lakansytyg från Holland, läderprodukter från Marocko och underkläder från Danmark, för att inte tala om Diors handväskor.⁷² Hos Elanto ansåg man inte att fördröjningen av Glogatans varuhus var ett problem, eftersom man utifrån olympiska spelen i Oslo antog att spelen inte i någon högre grad skulle öka försäljningen. I stället satsade man på restau-

67. ”Aika on rahaa. Carving table (lämpöpöytä) on otettu käyttöön Elannon Kahvilassa Kluuvikatu 5. Se säästää aikaa. Siinä on ruoka AINA valmiina AINA LÄMPIMÄNÄ aina MAUKKAANA”, *Elanto* 1922:23–24, s. 9.

68. *Elanto* 1934:7, s. 8; 1934:17, s. 8 och 1938:24, s. 9; *Helsingfors journalen* 1938:7–8.

69. *Helsingfors journalen* 1938:7–8.

70. Richard Pells, *Not Like Us*.

71. ’Kotimaisen tuotannon viikko’, *Elanto* 1949:20, s. 1 och reklam s. 6 samt reklam 1949:15, s. 9.

72. Tidningsurklipp utan tidningens namn 3.1.1952; 14.2.1952; 19.3.1952; 20.5.1952; 20.6.1952 och *Hbl* 5.2.1952. Elantos tidningsurklipp, HSM.

Föremål besitter en kosmopolitisk potential som kan frigöras i rätt omgivning. Elantos kunder bekantar sig med franska produkter under en kampanj i Glogatans varuhus på 1950-talet. Bild: Helsingfors stadsmuseum.

rangerna och butikernas öppettider förlängdes. Man utvidgade också sortimentet i butikerna med internationella läckerheter, fransk sparris, engelska såser och argentinska äpplen.⁷³

Olympiska spelen i Helsingfors var både för Elanto och för Stockmann ett tillfälle att agera som kosmopolitisk mötesplats. På ljusgården i Stockmann var det möjligt att följa med medalj- och poängläget, och personalen fick träning i att svara på engelska på frågan ”Is this the biggest store in Finland?”⁷⁴ Också Elanto gav personalen språkundervisning. Trots fördröjningen av byggarbetet öppnades skyltfönstren på Glogatan, och Elanto kunde också på detta sätt markera sig i gatubilden och erbjuda en modern köppplevelse.⁷⁵

Den speciella utrustning som en resenär behöver, och som varuhus säljer till sina kunder, representerar en annan och ännu mer omedelbar kosmopolitisk potential. Konsumenten som köper de här produk-

73. Elanto, förvaltningsrådets protokoll 13.6.1952, HEA; ’Olympiakisat ovela’, *Elanto* 1952:14, s. 4; ’Myymälöiden aukiolo olympiakisojen aikana’, *Elanto* 1952:15–16, s. 13.

74. Tuuli Kauhanen, ’Kielikoulutusta olympialaisten alla’, *Mevi* 2009:4, s. 16.

75. ’Kielitaito Elannon asiakaspalvelussa’, *Elanto* 1952:2, s. 3.

terna köper inte enbart en föreställning om utlandet, utan tar liksom redan ett steg mot resan. Stockmann gjorde regelbundet reklam för allt från resväskor till slalomskidor, och förstas för souvenirer.⁷⁶ I tidningen *Elanto* var resandet synligt i form av reseberättelser och olika rapporter redan på 1950-talet, men i varuhusens utbud och i marknadsföringen var resandet länge närvarande närmast i form av resväskor. På 1960-talet började andelslaget själv agera researrangör.⁷⁷ Medlemsresor arrangerades såväl till Bulgarien som till Düsseldorfs världsmästerskap i ishockey. År 1974 ondgjorde sig den folkdemokratiska gruppen över att E-rörelsen som medlemsförmån hade erbjudit resor till de ”fascistiska” länderna Spanien och Grekland.⁷⁸ Ideologin förlorade trots allt, och medlemmarna av *Elanto* reste oberoende av diskussionen till samma ställen som alla andra finländare.

Landskampanjerna

I varuhuset är landskampanjen den kosmopolitiska livsstilens kulmen. Vi beskrev tidigare varuhuset som en turistisk miljö. Under landskampanjerna hämtas utlandet till varuhuset på ett mycket konkret sätt genom atmosfärer och produkter. Kunden blir resenär för en stund. Särskilt Stockmann har utmärkt sig inom landskampanjerna. Varuhuset ordnade veterligen den första finländska varuhuskampanjen, kring finländska produkter, i Senatstorgets varuhus 1913. Kampanjerna som presenterade olika länder kom i gång efter kriget, då affärerna favoriserade dem framför allt på grund av att importörerna fick speciallicenser genom att hänvisa till kampanjerna. Med hjälp av dessa licenser kunde man bredda utbudet.⁷⁹ Kampanjerna låg också i måländernas intresse, varför deras ambassader och olika försäljningsfrämjande organisationer deltog i arrangemangen och kostnaderna.⁸⁰

76. *HS* 28.5.1919, *US* 20.5.1934; *Hbl* 29.10.1949; *Hbl* 7.2.1952.

77. Annonserna för resväskor: *Elanto* 1948:9, s. 12 och 1950:12–13, s. 12; Tidningsurklipp utan tidningens namn 29.5.1954 och 3.7.1956, Elantos tidningsurklipp HSM; 'Äänestä Elannon vaaleissa', *Elanto* 1962:21, s. 4.

78. 'Kauemmas kuin naapuriin', *Elanto* 1974:11, s. 16–17; 'Elanto-lehden lukijamatkat jatkuvat', *Elanto* 1975:1, s. 4–5. 'Lähtökuopissa', *Elanto* 1975:4, s. 31; '5 kuulua kaupunkia', *Elanto* 1976:19, 56–57; *Elanto*, förvaltningsrådets protokoll 4.2.1974, HEA.

79. Föredrag Great Things from Britain, pärm Operaatio Joulukuusi; Stockmann-museum; 'Maakampanjoita kautta aikojen', *Mevi* 2011:3, s. 33.

80. Veikko Jussila, 'Oy Stockmann Ab:n Helsingin tavaratalon kampanjoinnista sekä eräs esimerkki toteutuksesta. Länsi- Saksan elintarvikeviikko 14.– 27.2.1979', Markkinoinnin seminaaritutkielma, Helsingin kauppakorkeakoulu (1979), s. 8.

Importregleringen av konsumtionsvaror avskaffades helt och hållet genom EFTA-avtalet 1961, vilket innebar att landskampanjer inte längre behövdes för att ordna licenser. Trots det användes landskampanjer i flera årtionden för att lyfta fram Stockmann som ett internationellt och modernt köpställe.⁸¹ Elanto ordnade kontinuerligt kampanjer i konkurrens med Stockmann från slutet av 1940-talet, men de fick inte lika bred publicitet som Stockmanns kampanjer.⁸² Av protokoll från Elantos granskningsutskott framgår att man bedrev ett aktivt utvecklingsarbete genom att jämföra verksamheten uttryckligen med Stockmann, och att resultatet oftast var till Elantos nackdel. Stockmanns utbud var mångsidigare och mer flexibelt, och särskilt dess marknadsföring upplevdes som kvickare och mer tilltalande än den egna verksamheten.⁸³

Trots det finner man att Elanto på 1960-talet ordnade åtminstone engelska och italienska (1960), holländska (1962), österrikiska (1965) och polska (1968) kampanjer. I samband med Italienveckorna ordnades en särskild försäljningsutställning kring Muranoglas och en grafikutställning vid sidan om de vanliga produkterna. Dessa, liksom Thomas Mann-utställningen tillsammans med Deutsches Institut hösten 1965, var en naturlig del av andelslagets folkupplysningsuppdrag, men de sammanband också varuhuset på Glogatan med varuhusens bildningstradition. Flera av världens varuhus hade ända från början erbjudit sina kunder olika konst- och formgivningsexpositioner. Stockmanns första konstindustriella utställning torde ha varit utställningen som ordnades 1920, där det bl.a. såldes inredningsföremål som hade beställts från Stockmann till den blivande kungen av Finland.⁸⁴

Stockmanns dittills största internationella evenemang var ”Great Things from Britain”-veckan hösten 1966. I informationsmaterialet lyfte Stockmann fram samhällsansvaret, deltagandet i utjämmandet av handelsbalansen mellan Finland och England, vilket var ett aktuellt argument i Efta-Finland. På 1960-talet lyftes varuhuset överlag fram som en samhälleligt ansvarstagande aktör, vare sig det var fråga om

81. Minna Sarantola-Weiss, ’Bäst att gå till Stockmann’, Kuisma & Finnälä & Keskisarja & Sarantola-Weiss, *Galna dagar, svindlande tider*, s. 334.

82. Elanto, förvaltningsrådets protokoll 1.2.1984 och 15.10.1986, HEA.

83. Elanto, granskningsutskottets protokoll 22.1.1954; 9.11.1954; 5.4.1955; 17.6.1955; 2.6.1965 och 13.12.1968 samt förvaltningsrådets protokoll 5.6.1961, HEA.

84. Damstén, *Handelshuset Stockmann*, s. 162; Husz, *Drömmars värde*, s. 82–84.

välgörenhet, inhemskt arbete eller utrikeshandel. ”Great Things from Britain” var ändå framför allt en kommersiell varuhushändelse, där man på Ljusingården byggde Picadilly Circus samtidigt som det övriga varuhuset insveptes i den engelska flaggans färger. Evenemangets slutresultat behagade de brittiska samarbetsparterna till den grad att man 1970 ordnade ytterligare en brittisk försäljningsfrämjande kampanj, Britain in Finland, som spred sig till tolv städer. Förutom Stockmann deltog nu i Helsingfors Elanto och Pukeva, Kuusinen och Sokos. Evenemangets frontfigur var prins Philip, som besökte samtliga varuhus som deltog i kampanjen.⁸⁵

Varuhushandeln reflekterade de realpolitiska förhållandena och handelsbalansens struktur. På Stockmann kunde man 1971 bekanta sig med de ryska marknaderna och se en historisk utställning om Lomonosovs porslinsfabrik. Tjeckiskt glas och porslin marknadsfördes 1972, och 1976 ordnades en produktkampanj rörande SEV-länderna. Balansen bevarades då en USA-vecka samma år firades med anledning av USA:s 200-årsjubileum.⁸⁶ Finland höll på att öppna sig mot utlandet på ett helt nytt sätt. Landskampanjerna tilltalade konsumenterna, som årligen fick en möjlighet att bekanta sig med utländska produkter och kultur, särskilt från Italien och Frankrike. Ibland erbjöds kunderna denna möjlighet till och med två gånger per år.

Paris

Föreställningen om varuhuset konstruerades särskilt med hjälp av mode och kosmetika. Det ledande landet på det här området var Frankrike. Därifrån tillägnade sig den europeiska eliten under en lång tid sin konsumtionsmodell. Franska språket var också det gemensamma språket för den kosmopolitiska eliten fram till första världskriget. I Paris komprimerades franskheten. Staden var en föregångare inom detaljhandel och marknadsföring, och är även i övrigt modets och lyxens huvudstad.⁸⁷ Världsutställningarna 1867, 1889 och 1900 underströk Paris ställning som konsumtionens huvudstad, och många av

85. Slutrapport ’Great Things from Britain’, pärm ’Operaatio Joulukuusi’ och ’Muistio Britain at Stockmann 11.9.1970’, pärm ’Tapahtumat 1967–70’, Stockmann-museum; HS 25.9 och 26.9.1970; Hbl 1.10.1970.

86. Sarantola-Weiss, ’Bäst att gå till Stockmann’, s. 333, 334.

87. Se t.ex. Leora Auslander, *Taste and Power. Furnishing Modern France* (Berkeley 1996); Williams, *Dream Worlds*.

dagens lyxmärken såsom Louis Vuitton, Hermès och Cartier föddes i 1800-talets Frankrike, liksom de moderna parfymerna.⁸⁸ Också på restaurangernas menyer och i namn på matvaror överlag väcker franskhet föreställningar om hög kvalitet. Det är inte en slump att det inhemska mineralvatten som Elanto tillverkade hette just Vichy-vatten.

Frankrike och Paris, som framställdes som en kvalitetsgaranti, var bekanta också för Elantos och Stockmanns kunder. I ett modekåseri i tidningen *Elanto* 1934 konstaterades att ”eftersom modellerna är, låt oss säga franska, så då vet man ju att det inte är fråga om annat än ’att det inte bara är för dyrt’”.⁸⁹ Stockmanns experter på barnkläder berättade å sin sida i *Helsingin Sanomat* att de franska barnen var de bäst klädda i världen.⁹⁰

Det var med andra ord naturligt att både Elantos och Stockmanns första kampanjer efter andra världskriget var förknippade med Frankrike. I Mässhallen ordnades en exposition av Frankrikes industri, och Elanto skyndade sig att ställa ut franska mattor och tyger.⁹¹ Särskild uppmärksamhet fick ett franskt evenemang som ordnades följande höst i samarbete med franska ambassaden både på Stockmann och på Elanto. Pressen uppmärksammade dock nästan enbart Petit Paris-utställningen på Stockmann, vilken invigdes av Frankrikes ambassadör. Denna första kampanj på Stockmann efter kriget lockade så många kunder till varuhuset att försäljningsdiskarna flyttade på sig som en följd av kundanstormningen.⁹² Till exempel importerades inga hattar för kvinnor på den tiden, varför de säkerligen lockade *Nya Pressens* läsare, som kunde ta del av förhandsuppgiften att äkta parisiska modehattar skulle visas upp på Stockmanns utställning.⁹³

Frankrikes tid i rampljuset inföll framför allt på 1950-talet. Nyheter från Paris presenterades regelbundet i pressen, till och med flera gånger per år. Dior och andra kända varumärken gjordes bekanta

88. Thomas, *Deluxe*, s. 7.

89. ”koska mallit ovat, sanoisinko ranskalaisia, niin silloinhan tiedetään, ettei muusta ole kysymys kuin ”ettei vaan ole liian kallista”, ’Muotipakinaa’, *Elanto* 1934:4, s. 7.

90. ’Ranskalainen lastenmuoti sovellettavissa meilläkin’, *HS* 25.5.1949.

91. Granskningsutskottets möte 26.11.1948, Elantos förvaltningsråds protokoll, HEA; ’Ranskan teollisuuden näyttely’, *Elanto* 1948:23, s. 3.

92. *US* 1.11.1949; ’Ett i led i en räcka franska evenemang under hösten’, *Hbl* 30.10.1949; Damstén, *Stockmann genom hundra år*, s. 241.

93. *Nya Pressen* 22.8.1949.

för läsarna, vilket understödde varuhusens eget marknadsföringsarbete.⁹⁴ Både Stockmann och Elanto hade också egna modesalonger, där de senaste kollektionerna från Paris ställdes fram. Dagstidningarna rapporterade sedan om deras modevisningar. Paris var närvarande i varuhusens utvecklingsarbete långt in i framtiden. Stockmann ingick i ett internationellt nätverk, där de parisiska varuhusen Au Printemps och Galleries Lafayette var med. Också i Elantos samlingar finns det bilder där Elantofolket bekantar sig med Galleries Lafayettes visuella marknadsföring.⁹⁵

Den exotiska orienten

I varuhusens kosmopolitism intar orienten också en betydande plats. Exotiska lyxvaror ingick redan i sortimentet i Paris första varuhus. Det rörde sig särskilt om österländska mattor, som Au Bon Marche började importera i stor skala till ett förmånligt pris. På det sättet fick varuhusets medelklasskunder tillgång till dem.⁹⁶ Exotiska djur beställdes, om det inte fanns av dem i lagret. I forskningslitteraturen cirkulerar en anekdot om hur Whiteley i London beställde en elefant åt en kund.⁹⁷ Det finns inga uppgifter om exotiska djur på Stockmann, men en försäljningsutställning för österländska mattor ordnades redan på 1920-talet, och mattor såldes också på Elanto.⁹⁸ På båda varuhusen såldes all slags ”österländska” prydnadsföremål och presentartiklar, vilket var en fortsättning på 1700-talets chinoiserie-tradition och 1800-talets tradition med japanska prydnadsföremål.⁹⁹ Stockmann hade åtminstone redan på 1920-talet en österländsk avdelning, där man sålde porslin och mässingsföremål. På 1960- och 1970-talen skapade hippierörelsen och Vietnamkriget ett intresse för Asien, vilket materialiserades i varuhusen

94. Till exempel reklamen *Elanto* 1950:8, s. 17 och 23; ’Uusinta muotia’ *Elanto* 1950:9, s. 7; ’Pariisin uutuuksia’, *Elanto* 1950:23, s. 18; ’Kevään uusi hattu’, 1952:8, s. 8 och reklam s. 28 samt ’Muotia kaikille’, *Elanto* 1958:22, s. 16–17 samt ’Jokaiselle oma linjansa’, *Elanto* 1958:22, s. 19.

95. Damstén, *Stockmann genom hundra år*, s. 235, 236; Elantos fotosamling.

96. Kortelainen, *Päivä naisten paratiisissa*, s. 209.

97. Bernd Heimbüchel & Frank Geuenich, *Handelswelten. Eine Ideengeschichte* (Köln 2004), s. 113; Kortelainen, *Päivä naisten paratiisissa*, s. 37; Miller, *The Bon Marché* 1981, s. 30, 49.

98. Damstén, *Handelshuset Stockmann*, s. 74; *Hbl* 9.10.1919.

99. Kortti, *Modernisaatiomurroksen kaupalliset merkit*, s. 222–223; Kortelainen, *Päivä naisten paratiisissa*, s. 200, 201.

på så sätt att allt indiskt och ”österländskt” blev mycket trendigt. Både Elanto och Stockmann erbjöd sina kunder kinesiska vaser och indiska väggklädnader. De ”österländska” föremålen var redan på 1800-talet massproducerade för de västerländska marknaderna och av mycket varierande kvalitet, och på 1960-talet innebar österländskhet ofta billigt småkrafv från Hong Kong.¹⁰⁰ Kolonialvarorna, kaffe och utländska frukter, representerade en enklare form av exotik. Dessa hade visserligen redan länge kunnat köpas i Finland, men de hade fortfarande på 1970-talet en synlig roll i butikernas marknadsföring. Orient Henna har man kunnat köpa redan i hundra år. På 1980-talet var Orienten tema för landskampanjer på Stockmann (1982 och 1985) i två repriser och därtill var Indien temaland 1988.

I Stockmanns reklam för österländska mattor och för österlandsavdelningens presentartiklar förekommer redan på 1920-talet sådana ord som ”njutning”¹⁰¹, mystik”¹⁰² och ”den stigande solens land”¹⁰³. På bilderna ser man män klädda i arabisk stil och i bakgrunden beslöjade kvinnor.¹⁰⁴ I Elantos annonsering stöter man på 1960- och 1970-talen på ”Tusen och en natts stämning” och ”fascinerande mystik”.¹⁰⁵ ”Österlanden” framstår som exotiska, men ändå lockande. Mica Nava, som har forskat i varuhuset Selfridges verksamhet i början av 1900-talet, konstaterar att i varuhusens värld, och särskilt hos Selfridges, presenterades exotism på ett annat sätt eller åtminstone i ett annat syfte än i tidsperiodens imperialistiska och ofta rasistiska politiska eller antropologiska diskussion. Hon anser att förhållandet till det andra snarare var öppet och alltså kosmopolitiskt, och konstaterar att varuhusens orientalism frigjorde kvinnorna, även om det bara skedde antydningvis och på föreställningarnas nivå, från kolonialkulturens skarpa könsgränser.

100. Finnilä, 'Modelflugor och kapitalvaror', s. 259; *HS* 4.3.1970; Tidningsurklipp utan tidningens namn 22.10 och 30.10.1963, Elantos tidningsurklipp, HSM; Granskningsutskottets protokoll 2.6.och 14.10.1965 samt 21.5.1970, Elantos förvaltningsråd, HEA. På 1980-talet fanns det en indisk basar i Elantos Centrum-varuhus. Elantos fotografisamling.

101. *HS* 29.11.1924.

102. *US* 16.10.1929.

103. *HS* 10.12.1929.

104. *Hbl* 6.1.1929; Tidningsurklipp utan tidningens namn 8.5. och 20.6.1952, Elantos tidningsurklipp, HSM.

105. Tidningsurklipp utan tidningens namn 20.11.1963, Elantos tidningsurklipp, HSM; *HS* 4.3.1970.

Den erotiska laddningen var en annan än den orientalism som Edvard Said undersökt, där det finns en spänning mellan den vita mannen och den underkuvade österländska kvinnan.¹⁰⁶ Varuhuset behövde exotik, men ur ett framgångsperspektiv var det nödvändigt att presentera de kulturskillnader som försäljningsartiklarna materialiserade som något positivt och eftertraktansvärt. De måste också appellera till den viktigaste kundgruppen, kvinnorna. Ett bra exempel på denna helhet bestående av försäljning, exotik och erotik finns från så pass sent som 1980, då en indianman iklädd höftskynke uppträdde i Hello New York-kampanjen på Stockmann.¹⁰⁷ Sociologen Colin Campbell har undersökt hur orienten trängde in i väst, och betecknar fenomenet med termen *easternization*.¹⁰⁸ Varuhuset var en del av denna ”östernisering”, där österländsk mat, yoga och världsåskådningar så småningom spred sig till väst i kölvattnet av mattor och bronsföremål.

Tredje världen

Hur såg då den mellanfolkliga solidariteten ut i ett varuhus i Helsingfors? I det material som vi har anlitat syns det närmast i tidningen *Elanto*. Kooperation var liksom missionsarbete en sådan medborgaraktivitet där människor upplevde att de gjorde någonting konkret för att förbättra antingen egna eller andras förhållanden.¹⁰⁹ På 1960-talet uppstod utvecklingssamarbete vid sidan om missionsarbete. Tidningen *Elanto* utredde 1964 tillsammans med andelslagsinstitutet vid Helsingfors universitet attityder gentemot utvecklingssamarbete. Finländarna bidrog också då med märkbart mindre utvecklingsstöd än de övriga nordiska länderna. Ett av förfrågningens påståenden var: ”Med tanke på dagens höga priser och skatter har vi inte råd att stöda utvecklingsländerna.”¹¹⁰

106. Nava, *Visceral Cosmopolitanism*, s. 23, 24, 37. I detta instämmer också Anna Kortelainen, *Päivä naisten paratiisissa*, s. 207–209.

107. Foto: Stockmanns museum.

108. Colin Campbell, *The Easternization of the West. A Thematic Account of Cultural Change in the Modern Era* (Bounden and London 2007), s. 68–142, 319 och Visa Heinonen, ’Globalisointumisen historiallisuus ja nykytulkintoja kulutuksesta maapalloistuvassa maailmassa’, *Kulutustutkimus Nyt* 2009:2, s. 11, 12.

109. Olli Löytty, ’Kun Ambomaa tuli Suomeen’, Kai Häggman (toim.), *Suomalaisen arjen historia* 3. *Modernin Suomen synty* (Helsinki 2007).

110. ”Nykyisenä korkeiden hintojen ja verojen aikana meillä ei ole varaa ottaa osaa kehitysmaiden auttamiseen.” ’Mikä on mielipiteenne kehitysavusta?’, *Elanto* 1964:9, s. 12–27.

Exotik är en viktig beståndsdel i varuhusens mikrokosmos. Kampanjen "Hello New York" hos Stockmann 1980. Bild: Stockmann-museum.

Konsumtionskritiken och oron över situationen i tredje världen förstärktes i Finland och i väst under dessa år. Internationella kooperativa alliansen utropade 1970-talet till utvecklingens årtionde, under vilket man särskilt kämpade för utvecklingsländernas väl. Också i Finland lyfte man i den progressiva andelslagsrörelsens upplysning fram sådana teman som miljöhot, begränsade naturresurser och utvecklingsländernas problem. Perspektivet var på ett nytt sätt globalt, uppmärksamhet riktades t.ex. på ursprungsländernas människorättsfrågor och på internationaliseringsuppfostran.¹¹¹ De internationella temaären såsom det internationella kvinnoåret 1975 och barnåret 1979 uppmärksammades i tidningen, och de syntes både i andelslagets verksamhet och i marknadsföringen.¹¹²

Förståelse och en allmän medvetenhet förvandlades överlag till konsumtionsvanor. I Elantos butiker fick man på 1980-talet köpa sådana produkter som nicaraguanskt kaffe och Africafe.¹¹³ Hos Stockmann syntes tredje världen och gemensamt ansvar under en lång tid närmast i form av Unicefs julkort. I varuhusets samhällsansvar framhövdes nationella teman, inhemskt arbete och krigsveteranerna. Det var inte förrän på 1990-talet som den globala konsumentrörelsen hade nått en sådan kraft att också Stockmanns klientel i större utsträckning intresserade sig för sådana frågor som produkternas ursprungsland, ekologiska frågor och barnarbete. Stockmann förband sig till etisk produktimport 2001. Däremot gjordes den första öppningen i miljöfrågor hos Stockmann redan 1981, när man i varuhuset i Hagalund började ta till vara spillvärmen, och vinterträdgården uppvärmdes med solpaneler. Det planerade vindkraftverket föll på invånarnas motstånd.¹¹⁴

Varuhusen Elantos och Stockmanns kosmopolitism

I vår uppsats har vi undersökt hur varuhuset Stockmann och Andelslaget Elanto förmedlade en modell och nödvändiga varor för en kos-

111. Heinonen & Huttunen, 'E-osuuskauppaliike kuluttajan asialla, s. 67; 'E-liike auttaa kehittymään', *Elanto* 1972:3, s. 6; 'Ei almua vaan apua', *Elanto* 1972:4, s. 40; 'Maailma on niin lavea', *Elanto* 1976:1, s. 16–17.

112. Elanto, förvaltningsrådets protokoll 13.4.1973; 30.10.1973; 1.12.1973; 28.2.1978 och 10.3.1978, HEA.

113. År 1986 tog de folkdemokratiska medlemmarna i fullmäktige ett initiativ till en kampanjvecka för produkter från utvecklingsländer. Elanto, förvaltningsrådets protokoll 15.10.1986, HEA.

114. Sarantola-Weiss, 'Bäst att gå till Stockmann', s. 359, 360.

mopolitisk livsstil till de helsingforsiska konsumenterna under masskonsumtionens genombrottsårtionden. Vi har undersökt varuhuset som ett kosmopolitiskt rum, där konsumenten kan komma i kontakt med den kosmopolitiska potential som finns hos produkterna.

På 2010-talet ingår det i varhuskulturen element av både elitens kosmopolitism och av den globala solidariteten hos världens konsumenter. I Stockmanns och Elantos historia har Helsingfors snabba tillväxt och modernisering på 1920- och 1930-talen, olympiska spelen 1952 då tidigare oskådade mängder turister vällde in i staden, 1960-talet då resandet för första gången blev ett massfenomen och 1980-talets uppsving varit viktiga med tanke på kosmopolitismen. Det globala ansvaret lyftes fram i andelslaget redan på 1960-talet, i den övriga varuhushandeln har det blivit mer synligt först på 2000-talet.

Enligt Craig Calhoun är vissa platser mer kosmopolitiska än andra.¹¹⁵ I Helsingfors är många säkert benägna att anse Stockmann vara mer kosmopolitiskt än vad Elanto var i tiderna och vad Sokos är i dag. Men vad beror den här uppfattningen på?

Både Andelslaget Elanto och Stockmann planerade varuhusverksamhet ungefär samtidigt just innan första världskriget bröt ut. Båda aktörerna ansåg att det var rätt tidpunkt att grunda varuhus och stormarknader i Helsingfors. De blev följaktligen innovatörer och vägvisare inom finländsk handel vad gäller affärsverksamhet och framför allt marknadsföring.

Elanto utgick från den rationalistiska konsumentrörelsen, medan Stockmanns varuhus förknippas med föreställningar om mer hedonistisk konsumtion. Ingendera var dock uteslutande det ena eller det andra. I andelslagets verksamhet framhävdes det inhemska, vardagen och förståndigt konsumentbeteende. Ordet konsument användes länge endast inom E-rörelsen.¹¹⁶ Ändå strävade andelslaget redan på 1930-talet efter att erbjuda sina kunder lyx som passade medelklassen, såsom måttbeställda kläder och pälsar. Från 1950-talet arrangerade andelslaget likadana evenemang som Stockmann, och i viss mån deltog det även i samma kampanjer.

Å andra sidan var det ingalunda enbart representanter för överklassen som tillfredsställde sina hedonistiska behov genom att utträta

115. Calhoun, 'Cosmopolitanism and nationalism', s. 428.

116. Heinonen & Huttunen, *E-osuuskauppaliike kuluttajan asialla*, s. 55.

ärenden hos Stockmann, utan det var framför allt husmödrar, som på ett rationellt sätt skötte om hushållet. I varuhushandeln är hedonism och rationalism inte varandras motsatser, utan de kompletterar varandra, vilket historikern Orsi Husz har konstaterat i sin forskning rörande varuhuset NK.¹¹⁷

Den alltmer framträdande modernismen förhöll sig positivt till det individuella, det annorlunda och det utländska. En dylik attityd stöttade varuhusinstitutionen, som såg ekonomisk potential i nya attityder och idéer. På 1920- och 1930-talen ingick varuhusen i samma fenomenvärld som jazzmusik, filmer och flapper-flickor. Populär eller kommersiell livsstilskosmopolitism var en del av samma paket. Den internationella lyxens skimmer var en del av den föreställning som varuhusen använde sig av för att appellera till kunderna. I Finland lyckades uttryckligen Stockmann profilera sig som en kosmopolitisk aktör, som årtionde efter årtionde erbjöd sina kunder internationella nyheter och ståtliga evenemang.

Stockmann utvecklade systematiskt en bild av en kosmopolitisk glamourmiljö, där man erbjöd tjänster av internationell standard. Stämpeln som överklassens hovleverantör var ett problem för Stockmann och stötte bort en del kunder, men samtidigt utövade det utomvardagliga överklassketnet en lockelse. Med denna fråga balanserade man såväl på 1930-talet som på 1970-talet.

Stockmann ansåg att den helhet med butikskedjor som Elanto erbjöd konsumenterna var en beaktansvärd konkurrent.¹¹⁸ Ett flertal av de nyheter som presenterades på Stockmann hittade man så småningom också bland de varor och tjänster som Elanto erbjöd. I varuhusverksamheten var Elanto ändå i underläge. Det är karakteristiskt att när Finnair öppnade en flygförbindelse till USA 1969 arrangerades det på Stockmann ett matevenemang ”Amerika på en bricka”, vars framgångar var olika ”tuppstjärtar” (cocktailbitar) och färdiga fyra rätters TV-serveringsbrickor.¹¹⁹ Elantos varuhus passade inte flygbolagets image.

117. Husz, *Drömmars värde*, s. 76–78.

118. Teemu Keskiarja, 'Från hundraårsjubileum till sanering', Kuisma & Finnilä & Keskiarja & Sarantola-Weiss, *Galna dagar, svindlande tider*, s. 59; Sarantola-Weiss, 'Bäst att gå till Stockmann', s. 294.

119. Sarantola-Weiss, 'Bäst att gå till Stockmann', s. 338.

Fastän Elanto alltså förlorade tävlingen om varuhusens kosmopolitiska image, hävdar vi att internationalismen var mycket synlig i dess verksamhet. I tidningen *Elanto* påträffas ett aktivt intresse för utlandet och för utländska kulturer kompletterat med en solidarisk omsorg för tredje världens välbefinnande och för dess människor. Den kosmopolitiska livsstilens markörer syns också i Elantos utbud, som vid sidan om andelslagets egenproducerade produkter inbegrep franskinspirerat mode, österländska prydnadsföremål och reseförnödenheter, helt som hos Stockmann. På motsvarande sätt tillfogades element av globalt ansvar, som var en del av andelslagets ideologiska arsenal, till Stockmanns verksamhet. Båda aktörerna var på sitt eget sätt en del av det globala samfund av producenter, distributörer och konsumenter som möjliggör en kosmopolitisk upplevelse.¹²⁰

120. Appadurai, 'Introduction', s. 27.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

ROLAND PERSSON

Skottet vid Fredrikshald

Till frågan om Karl XII:s död den 30 november 1718

Karl XII:s död vid Fredrikshald gav upphov till en av den svenska historiens mest omdiskuterade frågor. Hade kungen fallit offer för en mördare eller kom det dödande skottet från ett norskt vapen? Avsikten med denna översikt är att lämna ett bidrag till frågans lösning genom en undersökning av relevanta berättande källor, vetenskaplig litteratur i ämnet och samtida omständigheter som kan vara av intresse i sammanhanget.

Bakgrund

Hösten 1716 började Karl XII och hans medarbetare att i högkvarteret i Lund planera för ett nytt anfall mot Norge sedan det första norska fälttåget misslyckats.¹ Den 30 oktober 1718 invaderade Karl XII Norge, och i början av november var man framme vid Fredrikshald.² Den 20 november inleddes en belägring av Fredrikstens fästning. Kungen följde arbetet med löpgravarna med stort intresse.³

Halv tio på kvällen den 30 november 1718 träffades Karl XII av ett skott. Kungen avled omedelbart. Kroppen fördes till lägret i Tistedalen. Natten till den 1 december skickade Fredrik av Hessen iväg sin generaladjutant André Sicre till Stockholm med uppdraget att informera Ulrika Eleonora om Karls död. I enlighet med Ulrika Eleonoras önskemål balsamerades det kungliga liket. Balsameringen utfördes i

1. Olle Larsson, *Stormaktens sista krig* (Lund 2009), s. 302.

2. Bengt Liljegren, *Karl XII* (Lund 2000), s. 333.

3. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 308.

Uddevalla av fältskären Melchior Neuman. Därefter vidtog liktåget till huvudstaden med Karlbergs slott som slutmål.⁴

Ganska snart uppstod frågan huruvida kungen fallit offer för en lönnmördare eller om det dödande skottet kommit från ett norskt vapen. Frågan har satts i sammanhang med vem som skulle ta över tronen efter den avlidne monarken. Det fanns två kandidater: Karl XII:s syster Ulrika Eleonora och Karl Fredrik av Holstein-Gottorp, som var son till Karl XII:s syster hertiginnan Hedvig Sofia av Holstein-Gottorp. Holsteinaren geheimerådet Georg Heinrich von Görtz, som var inflytelserik rådgivare åt Karl XII, ville se Karl Fredrik som regent medan hessarna hoppades att kronan skulle tillfalla Ulrika Eleonora.

Karl XII och den Holstein-Gottorpska ätten

Det finns flera omständigheter som tyder på att den Holstein-Gottorpska ätten inte hade Karl XII:s oreserverade uppskattning. Karl XII:s farmoder, änkedrottningen Hedvig Eleonora av Holstein-Gottorp, avled i november 1715. I flera brev till Karl aktualiserade Ulrika Eleonora frågan om farmoderns begravning men han nonchalerade ämnet.⁵ Den 21 december 1715 kontaktade kungen livgedingets guvernör, Carl Gyllenstierna, och meddelade att begravningen skulle äga rum hösten 1716 och att order härom skulle utgå i god tid.⁶ Men då ombudsrådet Ludvig Fahlström tidigt på morgonen den 29 november 1716 sammanträffade med kungen i högkvarteret i Lund för att diskutera begravningen påpekade Karl att han inte hade tid, eftersom han var upptagen av krigsoperationerna och måste uppehålla sig vid gränsen. Dessutom ville Karl inhämta Ulrika Eleonoras och Fredriks åsikt om hur begravningen skulle genomföras.⁷ Karls tillit till sin syster och sväger var uppenbar. Begravningen skedde inte förrän i januari 1717 med en enkel ceremoni och då var kungen inte närvarande.⁸

4. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 211, 309–310, 314; Ulrika Eleonora till hovmarskalken Gustaf von Düben 20.12.1718, Riksregistraturet, Riksarkivet (RA), Stockholm; Liljegren, *Karl XII*, s. 340, 341.

5. Liljegren, *Karl XII*, s. 280.

6. Karl XII till Carl Gyllenstierna 21.12.1715, Riksregistraturet, RA.

7. Fahlström till kungliga rådet Tessin 29.11.1716, Riksregistraturet, RA.

8. Liljegren, *Karl XII*, s. 280.

Då kvarlåtenskapen efter Hedvig Eleonora skulle skiftas i tre lika delar utfärdade Karl direktiv att han själv skulle erhålla en andel medan systemsonen Karl Fredrik trots sitt nära släktskap med den avlidna inte fick någon egen andel utan fick nöja sig med att senare bli tilldelad hälften av kungens andel.⁹

Kungens avmäta hållning till den Holstein-Gottorpska ätten torde ha stärkt Fredrik av Hessen och Ulrika Eleonora i deras uppfattning om möjligheten att vinna striden om tronföljden. Hans inställning bidrog också till att man inte uppfattade konkurrensen från holsteinarna som speciellt allvarlig, i synnerhet eftersom Karl Fredrik behandlades styvmoderligt av Karl XII, vilket indikerade att hertigen inte hade stöd av kungen i successionsfrågan.

Ulrika Eleonoras inträde i rådet

Den 6 mars 1713 anlände Karl XII till Demotika.¹⁰ Under sin vistelse där, närmare bestämt den 30 mars 1714, godkände kungen att Ulrika Eleonora tog plats i det kungliga rådet. Karls förtroliga förhållande till sin syster framgick ytterligare av att han poängterade att Ulrika Eleonora skulle vara hans representant i rådet.¹¹ Ulrika Eleonoras inträde i rådet välkomnades av de kungliga råden.¹² Kungens och de kungliga rådens positiva och uppskattande inställning till Ulrika Eleonora torde ytterligare ha stärkt hessarna i striden om tronföljden. Till detta kom att kungen godkände att Ulrika Eleonora ingick äktenskap med Fredrik av Hessen.¹³ Fredrik och Ulrika Eleonora torde knappast ha hyst något tvivel om Karl XII:s stöd i tronföljdsfrågan. Härtill bidrog också att då det under Karls vistelse i Bender uppstod motsättningar mellan honom och det kungliga rådet skrev han till Ulrika Eleonora att de båda måste hålla ihop och komma överens. Sedan systemen Hedvig Sofia avlidit anförtrodde sig Karl allt mer åt Ulrika Eleonora. Det förtroliga förhållandet mellan kungen och hans syster framkom även då Karl den 26 augusti 1716 lämnade bondgården Norrby vid Svinesund för att ta sig till Skåne och beslutade att ta en omväg över Vadstena i syfte att, som han lovat, besöka sin syster. Det var sexton år sedan syskonen se-

9. Karl XII till kungliga rådet Tessin 8.5.1718, Riksregistraturet, RA.

10. Liljegren, *Karl XII*, s. 239.

11. Karl XII till kungliga rådet 30.3.1714, Riksregistraturet, RA.

12. Kungliga råden till Kungl. Maj:t 8.10.1714, Riksregistraturet, RA.

13. Karl XII till Arvid Horn 12.5.1714, Riksregistraturet, RA.

nast hade träffats, och mötet blev mycket känslösamt.¹⁴ Karls omtanke om sin syster torde ha upplevts av hessarna som ett stöd i tronföljdsfrågan och gjort dem benägna att värna om kungens liv så att holsteinarna inte fick fritt spelrum att föra fram Karl Fredrik som kandidat. Någon skugga kan inte ha fallit över det hessiska partiet vad gällde ryktena om ett lönnmord på kungen. Denne bör ha uppfattats som ett potentiellt stöd åt hessarna i tronföljdsfrågan, ett stöd som de hade all anledning att ta vara på och bevara i det politiska spelet. Ett önskemål från hessarnas sida att döda kungen förefaller ologiskt.

Det hessiska partiet torde även ha räknat med stöd från rådets sida i tronföljdsfrågan sedan företrädare för Holstein-Gottorp i samband med förhandlingar med ryssarna hade aktualiserat tanken att Karl Fredrik av Holstein-Gottorp skulle kunna efterträda Karl XII. Detta irriterade rådet i Stockholm som ansåg att det var ett övertramp av de holsteinska förhandlarna att lägga sig i den svenska tronföljden, vilket ledde till ett spänt förhållande mellan rådet och Holstein-Gottorp.¹⁵ Denna reaktion från rådets sida måste ha stärkt det hessiska partiet och försvagat holsteinarna. Dessutom gav rådet sitt stöd åt Fredrik i samband med dennes resa till Stockholm då man gav order till statskontoret att leverera 4 000 daler silvermynt till hovkontoret för omkostnader i samband med resan.¹⁶ Karls vänskap med sin sväger visade sig åter sedan kungen efter det första norska fälttåget 1716 hade anlänt till Lund den 6 september 1716. En tid efter ankomsten till Lund utfärdade Karl XII en resolution i vilken det påbjöds att de penningmedel som var avsedda för hertigen av Hessen-Kassel skulle utbetalas före alla andra.¹⁷

Rådets stöd åt arvprinsen och Ulrika Eleonora blev högst påtagligt sedan kungens död blivit känd i Stockholm och Ulrika Eleonora sammankallat rådets ledamöter för överläggningar om vilka åtgärder som borde vidtas i det uppkomna läget. Man beslutade enhälligt att omedelbart låta arrestera Görtz ställföreträdare i upphandlingsdeputationen, det Gottorpska geheimerådet Gerhard von Dernath och hans främmande medarbetare. Vid överläggningarna föresprå-

14. Liljegren, *Karl XII*, s. 209, 299 f.

15. Liljegren, *Karl XII*, s. 258.

16. Ulrika Eleonora i rådet till kungliga rådet Tessin 5.1.1715, till statskontoret 5.1.1715, Riksregistraturet, RA.

17. Liljegren, *Karl XII*, s. 301; Karl XII:s resolution 5.11.1716, Riksregistraturet, RA.

kade Ulrika Eleonora att kungens död skulle kungöras från predikstolarna och att man samtidigt skulle meddela vem som skulle efterträda kungen. Hon menade att det inte fick uppstå några tvivel om hennes tronföljd. Diskussionen utmynnade i att rådets ledamöter hälsade kungens syster som sin drottning, varpå kungens död och Ulrika Eleonoras succession kungjordes i predikstolarna den 7 december 1718. Man beslutade också att arvprinsen Fredrik skulle tituleras kunglig höghet. Det torde inte ha rått något tvivel om rådets stöd för det hessiska partiet och dettas starka ställning. Till detta bidrog också det hat som riktade sig mot Görtz efter att kungen den 20 november 1718 fattat beslut från lägret i Tistedalen att kräva in en förmögenhetsskatt om en sjättedel av allt kapital och Karl XII inlett det andra norska fälttåget. Görtz, som var Karl XII:s förste minister under åren 1716–1718, fick skulden för allt som ansågs misslagligt. Denna impopularitet fick von Dernath dela med Görtz i sin egenskap av vikarie för denne i upphandlingsdeputationen.¹⁸ Ilskan mot de främsta företrädarna för det holsteinska partiet torde ha stärkt det hessiska partiets utsikter i tronföljdsfrågan.

Karl XII i Stralsund

Den 27 april 1714 meddelade Karl XII från Demotika att han avsåg att inom kort via Stralsund anträda resan hem till Sverige, och den 19 november 1714 meddelade Karl att han anlant till Stralsund. Samtidigt gjorde han klart att han inte ville att någon skulle bege sig till Stralsund förrän det gått ut en sådan befallning. Onödiga resor skulle undvikas. Uppenbarligen ville kungen slippa besök i syfte att försöka vinna inflytande över honom. Undantag från besöksförbudet medgavs dock för representanter för det hessiska partiet, vilket kan ses som en indikation på att kungen stödde partiet i tronföljdsfrågan. Ett tecken på Karl XII:s välvilliga inställning till det hessiska partiet var att han lät utfärda ett pass för generalmajoren i hessisk tjänst, Conrad Ranck, för att resa över från Sverige. För att få information om situationen vid

18. Kungliga råden Carl Gyllenstierna, Nils Stromberg, Arvid Horn, Jacob Spens, Gustaf Cronhielm och Nicodemus Tessin till kungliga råden Rehnskiöld, Nils Gyllenstierna och Carl Gustaf Mörner 8.12.1718, Riksregistraturet, RA; Karl XII:s påbud 20.11.1718 angående sjättepenningens erläggande av alla redbare kapitaler, Riksregistraturet, RA; Liljegren, *Karl XII*, s. 306 och 328; Gösta Lindeberg, *Greve von Dernath och hans ostensibla brev*, Karolinska Förbundets Årsbok 1934 (Stockholm 1934), s. 74 f.

Livgardet beordrade kungen översten vid regementet, Gabriel Ribbing, att resa till Stralsund. Ribbing var i sin position som chef för Livgardet nära knuten till Ulrika Eleonora sedan Karl lämnat Stockholm. Det hessiska partiets starka ställning underströks ytterligare av att prins Casimir av Hessen-Homburg fick rätt att resa till Stralsund.¹⁹ Flera personer som tillhörde det hessiska partiet undantogs således från förbudet att resa till Stralsund. Kungens välvilliga inställning till hesarna gick inte att ta miste på.

Fredrik av Hessen fick möjlighet att resa till Stralsund för att besöka Karl XII, som den 19 november 1714 meddelade rådet att arvprinsen förväntades ankomma till Stralsund och därefter resa till Sverige. Vid ankomsten till Skåne skulle han, enligt kungens vilja, tas emot med förordnad.²⁰ Karl XII påbjöd också att Fredrik och hans hovstat skulle undfägnas med skjutsar, måltider, nattläger och hästar från gästgivar-gårdarna under resan till Stockholm.²¹ Han gav också order att Fredriks ekipage till Stockholm vid ankomsten skulle utfordras utan kostnad.²² Kungen lät dessutom Fredrik disponera Ekolsunds slott.²³ Tessin uppmuntrades av Karl genom brev från ombudsrådet Fahlström att vidta förbättringar av slottet, både interiört och exteriört.²⁴ Kungen beslutade härutöver att skänka Fredrik alla hästar som fanns i hovstallet i Stockholm.²⁵

Karl XII i Ystad

Under hemfärden från Stralsund anlände Karl XII den 13 december 1715 till Ystad. Dagen före julafton anlände även arvprinsen.²⁶ Kungen var beredd att lyssna på Fredriks synpunkter, vilket framkom under monarkens och arvprinsens möte då man tillsammans planerade det

-
19. Karl XII till kungliga rådet 27.4.1714, Riksregistraturet, RA; Karl XII till kungliga rådet 19.11.1714, Riksregistraturet, RA; Walfrid Holst, *Fredrik I* (Stockholm 1953), s. 32; Pass 5.12.1714 för Conrad Ranck att komma över från Sverige, Riksregistraturet, RA; Karl XII till Gabriel Ribbing 28.11.1714, Riksregistraturet, RA; Karl XII till generalmajoren Schultz 2.8.1715, Riksregistraturet, RA.
 20. Karl XII till kungliga rådet 19.11.1714, Riksregistraturet, RA.
 21. Landshövdingen Lillienstedt till samtliga befallningsmän 31.12.1714, Östergötlands landskanslis arkiv, Vadstena landsarkiv (VaLa).
 22. Karl XII till kungliga rådet Tessin 17.9.1716, Riksregistraturet, RA.
 23. Karl XII till kungliga rådet Tessin 27.10.1716, Riksregistraturet, RA.
 24. Ludwig Fahlström till kungliga rådet Tessin 3.1.1717, Riksregistraturet, RA.
 25. Karl XII till kungliga rådet Tessin 10.12.1715, Riksregistraturet, RA.
 26. Liljegren, *Karl XII*, s. 276; Liljegren, *Karl XII*, s. 277.

första norska fälttåget. Kungen hade den 16 september 1715 utnämnt Fredrik till generalissimus över de svenska styrkorna till häst och fot. I sin fullmakt för Fredrik uttryckte kungen upprepade gånger sitt särskilda förtroende för sin svåger.²⁷

Den svenske regentens broderliga bemötande och förtroliga samarbete med sin svåger torde ytterligare ha stärkt Fredrik i hans övertygelse om att Karl stod på det hessiska partiets sida i tronföljdsfrågan och att något omedelbart hot från holsteinarna inte var att frukta. Det fanns emellertid en oro bland hessarna för vad som skulle hända om kungen stupade och Görtz och hans medarbetare fick obegränsade möjligheter att verka för Karl Fredriks tronkandidatur. Denna oro torde knappast ha gjort hessarna benägna att medverka till ett lönnmord av kungen. Snarare borde farhågorna ha gjort dem angelägna att förhindra att kungen hamnade i livsfarliga situationer och bragtes om livet.

Ulrika Eleonora och det holsteinska partiet

I svensk historieskrivning har det hävdats att det hessiska partiet skulle ha haft intresse av att röja Karl XII ur vägen.²⁸ På så vis skulle man få möjlighet att avlägsna Görtz och säkra tronen åt Ulrika Eleonora och i förlängningen åt Fredrik. Misstankarna har förstärkts av att Fredrik i maj 1718 hade givit Ulrika Eleonora skriftliga instruktioner om hur hon skulle handla ifall kungen skulle dö och Fredrik inte var tillgänglig. Dessutom uppvisade Fredrik stor handlingskraft sedan det stod klart att kungen var död. Han skickade då sin generaladjutant André Sicre till Stockholm med uppdraget att informera Ulrika Eleonora om broderns död. Sicre fick också i uppgift att se till att de mäktiga holsteinarna i upphandlingsdeputationen von Dernath och statssekreteraren Ecklef arresterades. Fredrik beordrade också att Görtz skulle arresteras.²⁹ I frågan om behandlingen av Görtz hade Fredrik och Ulrika Eleonora olika uppfattningar. Ulrika Eleonora nöjde sig med att den 10 december 1718 frånta Görtz hans position som chef för upphandlingsdeputationen och att i hans ställe utse presidenten i kommerskollegiet, hovkanslern Gustaf Cronhielm.³⁰

27. Liljegren, *Karl XII*, s. 287; Karl XII:s fullmakt 16.9.1715 för arvprinsen av Hessen-Kassel, Riksregistraturet, RA.

28. Jerker Rosén, *Svensk historia I. Tiden före 1718* (Stockholm 1964), s. 700.

29. Liljegren, *Karl XII*, s. 351 f.

30. Ulrika Eleonora till Cronhielm 10.12.1718, Riksregistraturet, RA.

Misstanken om mord bygger på en kedja av indicier. Denna försvagas dock av att Ulrika Eleonora vid flera tillfällen var omtänksam och tillmötesgående mot holsteinarna, som var hessarnas bittra motståndare i tronföljdsfrågan. Om hessarna planerade att lönnmörda kungen och i förlängningen överta makten torde man inte ha underlättat holsteinarnas politiska verksamhet. Detta blev emellertid fallet.

Sedan hertigen av Holstein sommaren 1714 begärt att den svenske residenten i London, Carl Gyllenborg, skulle bevaka hertigens intressen vid det engelska hovet tillmötesgick Ulrika Eleonora i rådet denna begäran.³¹ Den 13 maj 1719 beslutade Ulrika Eleonora att frige fem holsteinska fångar som satt fängslade i Linköping och som efter beslutet kunde resa hem till Holstein. Då hertigen av Holstein med följe våren 1719 skulle avresa från Stockholm ställde Ulrika Eleonora skjutsar till hans förfogande. Dessutom avdelade hon en del av sin hovbetjäning att följa med på resan för att betjäna hertigen.³²

Ulrika Eleonora intog också en välvillig inställning till holsteinarna när hon under senare delen av år 1718 fattade ett beslut om att upphandlingsdeputationen, vars verksamhet sedan tillkomsten 1716 dominerats av holsteinarna, skulle fortsätta sitt arbete som tidigare.³³ Beslutet gick stick i stäv mot makens åsikt om hur holsteinarna i upphandlingsdeputationen skulle behandlas. Ulrika Eleonoras tillmötesgående i förhållandet till holsteinarna tyder på att dessa inte uppfattades som ett hot mot hessarnas tronföljdsaspirationer. Fredriks åtgärder mot Görtz och holsteinarna i upphandlingsdeputationen får härigenom ett lägre bevisvärde som indicier på ett lönnmord.

Karl XII och kontributionsrånteriet

En motgång för Görtz var att Karl XII inte alltid uppskattade det av geheimerådet inrättade kontributionsrånteriet. Från Demotika kontaktade Karl kontributionsrånteriet januari 1714 och påpekade att kontributionen 1713 hade mottagits i spannmål, vilket gjort att intäkten hade

31. Ulrika Eleonora i rådet till residenten Gyllenborg 28.6.1714, Riksregistraturet, RA.

32. Ulrika Eleonora till landshövdingen Gustaf Bonde, 13.5.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, inkomna handlingar, VaLa; Ulrika Eleonora till Bonde 24.4.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, inkomna handlingar, VaLa; Ulrika Eleonora till landshövdingen Anders Leijonhielm 24.4.1719, Jönköpings landskanslis arkiv, Kungl. Maj:ts brev, VaLa.

33. Gustaf Cronhielm till landshövdingen Anders Leijonhielm 9.12.1718, Jönköpings landskanslis arkiv, Kungl. Maj:ts brev, VaLa.

blivit mindre än tänkt. Den irriterade kungen betonade att kontributionen hädanefter inte skulle tas emot i spannmål eller andra persedlar. Karl XII påpekade även i januari 1714 för kontributionsrånteriet att det var angeläget att flottan blev utrustad i god tid. Utrustningsarbetet fick inte försenas på grund av brist på penningmedel, vilket enligt kungen inträffat tidigare år.³⁴ En annan källa till irritation hos Karl var att ombudsrådets dagtraktamenten inte betalades ut.³⁵ Karl XII:s missnöje med kontributionsrånteriet ledde till att han lät ersätta dess chef, Jacob Reenstierna, med kungliga rådet och överstemarskalcken Nicodemus Tessin.³⁶

Våren 1718 upplevde Görtz ytterligare en motgång hos kungen då denne ifrågasatte upphandlingsdeputationens verksamhet och begärde att kammarkollegiet skulle granska deputationens räkenskaper och avge rapport härom.³⁷ Motgångarna för Görtz hos kungen bör ha stärkt hessarna i tronföljdsfrågan. Att dessa i en så fördelaktig position skulle ha planerat att lönnmörda kungen för att bemäktiga sig kronan förefaller ologiskt. Monarken bör i stället ha uppfattats som ett potentiellt stöd för Ulrika Eleonora och hennes make.

Karl XII, det hessiska partiet, rådet och statskontorets ansvar för rikets statshushållning

Statskontorets viktigaste uppgifter var att utarbeta staten och att utanordna rikets inkomster. Medelsanordningarna skedde genom assignationer – utan sådana fick det inte göras några utbetalningar. Under Görtz ledning inrättades nya finansförvaltande institutioner: upphandlingsdeputationen 1716 och kontributionsrånteriet, som funnits sedan 1712 men som under den Görtzska perioden fick delvis andra uppgifter.³⁸ Vilket inflytande hade då dessa statsfinansiella myndigheter hos kungen? Statskontoret ansågs av Karl XII vara det högsta ansvariga ämbetsverket för rikets statshushållning, vilket framgår av att då Karl XII under sin vistelse i Stralsund 1715 observerade att in-

34. Karl XII till kontributionsrånteriet 1.1.1714, Riksregistraturet, RA; Karl XII till kontributionsrånteriet 7.1.1714, Riksregistraturet, RA.

35. Karl XII till kontributionsrånteriet 18.1.1716, Riksregistraturet, RA.

36. Karl XII till kungliga rådet Tessin 15.9.1715, Riksregistraturet, RA.

37. Karl XII till kammarkollegiet 31.3.1718, Riksregistraturet, RA.

38. J. Cavallie, *Från fred till krig* (Uppsala 1975), s. 32; Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 277.

komsterna i statsbudgeten inte räckte till alla utgifter kontaktade han statskontoret med sina synpunkter på denna.³⁹

Sedan fältkansliet under det andra norska fälttåget kommit fram till Haga vid Eda skans beordrade Ludwig Fahlström statskontoret att inhämta statförslag från de centrala ämbetsverken och från överståthållaren i Stockholm och därefter sända vidare förslagen till Eda skans.⁴⁰ Det framgick således tydligt att kungen i samarbete med sin närmaste rådgivare i statsfinansiella frågor inom fältkansliet ansåg att statskontoret var det ledande ämbetsverket vad gällde statsfinanserna. Statskontorets framgång hos kungen torde ha stärkt Fredrik i kampen mot Görtz och holsteinarna om tronföljden. Karl XII:s uppfattning innebar ett åsidosättande av upphandlingsdeputationen och kontributionsränteriet till förmån för statskontoret, vilket var ett uppenbart bakslag för det holsteinska partiet. Karl XII:s ställningstagande vad gällde de finansförvaltande institutionerna måste ha stärkt det hessiska partiet i kampen om kronan där monarken var ett uppenbart potentiellt stöd, som man inte hade planer på att göra sig av med genom ett lönnmord.

Ulrika Eleonora och kommissionen mot Görtz och holsteinarna i upphandlingsdeputationen

Genom Ulrika Eleonoras politik fick holsteinarna i upphandlingsdeputationen behålla sin maktposition och Görtz fick, som ovan framgått, en skonsam behandling. Den 22 december 1718 tillsatte drottningen en kommission angående Görtz, von Dernath och deras hantlangare. Kommissionen skulle ledas av landshövdingen i Uppsala, Pehr Ribbing. Den fick till uppgift att utreda holsteinarnas förhavande samt att döma i ärendet.⁴¹ Görtz inställde sig första gången inför kommissionen så sent som den 16 januari 1719.⁴² En tryckt publikation i vilken kommissionen begärde att få tillgång till vissa underrättelser distribuerades.

39. Karl XII till statskontoret 25.3.1715, Riksregistraturet, RA.

40. Ludwig Fahlström till statskontoret 28.7.1718, Riksregistraturet, RA.

41. Konstitutorial 22.12.1718 för "Kommissionen som kommer att sitta över geheimeråden Görtz, von Dernath och deras hantlangare", Riksregistraturet, RA; Ulrika Eleonora till landshövdingen Pehr Ribbing 19.12.1718, Riksregistraturet, RA; Gustaf Bonde till samtliga magistrater och befallningsmän i Östergötlands län 19.1.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, koncept, VaLa.

42. Hjalmar Lindeberg, *Görtz ett offer för enväldet* (Stockholm 1925), s. 88.

Kommissionen nöjde sig dock med att få tillgång till dessa underättelser senast den 15 september 1719. Kommissionen begärde en tid senare att vissa personer skulle inställa sig inför kommissionen för att lämna information. De kallade personerna skulle emellertid infinna sig först den 19 och 21 augusti 1719.⁴³

Kommissionens långsamma och tidskrävande arbete tyder på att Ulrika Eleonora inte drev på processen och inte var särskilt angelägen om att snabbt undanröja Görtz och hans holsteinska medarbetare. Valet av Pehr Ribbing till kommissionsordförande tyder i stället på att Ulrika Eleonora i första hand var ute efter att tillmötesgå oppositionen mot enväldet och ministerstyret. Pehr Ribbing var en framträdande representant för de rådskonstitutionella tankarna och kraven på kollegial förvaltning.⁴⁴ Till kommissionens åklagare utsåg Ulrika Eleonora lagmannen Thomas Fehman,⁴⁵ vilket Pehr Ribbing genomdrev vid rådets sammanträde den 22 december 1718. Fehman blev i realiteten Ribbings högra hand i kommissionen. Fehmans anklagelseakt riktade sig inte enbart mot Görtz, utan även mot enväldet i sig. Fehman var en typisk representant för den byråkrati som efter Karl XII:s död störtade enväldet och grep makten.⁴⁶ Genom valet av Thomas Fehman till åklagare ville Ulrika Eleonora säkerligen tillmötesgå oppositionen mot det kungliga enväldet.

Ambitionen att blidka motståndarna till det kungliga enväldet var central i Fredriks och Ulrika Eleonoras politik för att nå regeringsmakten. Då Ulrika Eleonora den 15 december 1718 sammankallade ständerna till en riksdag i Stockholm klargjorde hon sin avsikt att avskaffa enväldet. Att hon avsåg att styra landet på det gamla sättet med råds råde hade Ulrika Eleonora förklarat redan den 7 december 1718. Dessutom insisterade hon på att ombudsråden och betjänterna i expeditionerna i Kunglig Maj:ts kansli, vilka följt Karl XII i fält, skulle infinna sig i Stockholm för att där utföra sina ämbetsysslor. Något utrymme för enväldets ministerstyre fanns inte, utan Karl XII:s

43. Bonde till samtliga befallningsmän 26.6.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, koncept, VaLa; Bonde till befallningsmannen Giöthe 15.8.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, koncept, VaLa.

44. Lennart Thanner, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död* (Uppsala 1953), s. 42.

45. Konstitutorial 22.12.1718 för Thomas Fehman att vara ombudsman och actor vid den över Görtz och von Dernath förordnad kommission, Riksregistraturet, RA.

46. Lennart Thanner, 'Thomas Fehman', *Svenskt Biografiskt Lexikon* (Stockholm 1915).

kansliordning av år 1713 skulle gälla. Ulrika Eleonora hade stöd av Karl i denna politik, vilket visade sig under kungens vistelse i Stralsund då han gav order om att ombudsråden Fahlström, Lillienstedt och Cronhielm i fältkansliet skulle omstationeras från Stralsund till Stockholm för att under hans frånvaro biträda Ulrika Eleonora i rikets angelägenheter.⁴⁷

Möjligheten för det holsteinska partiet att förverkliga sina politiska ambitioner underlättades av att de holsteinska medlemmarna i upphandlingsdeputationen Eckleff och von Dernath kunde fortsätta sin verksamhet utan att Ulrika Eleonora ingrep. Hennes agerande i förhållandet till Görtz och hans medarbetare tyder på att dessa inte uppfattades av Ulrika Eleonora som ett hot mot hennes tronföljdsaspirationer. Det förefaller därför mindre troligt att hessarna i denna situation skulle tillgripa mord för att vinna regeringsmakten.

Rådets rehabilitering

Rådets stöd åt det hessiska partiet bör ses mot bakgrund av att kungen, som hade ett förtroligt förhållande till sin syster och svåger, rehabiliterade rådet under kriget, sedan detta vid krigsutbrottet fått veta av monarken att man inte skulle sammanträda och fatta beslut om det inte var alldeles nödvändigt för riket.⁴⁸ Detta kategoriska beslut reviderades den 22 oktober 1713 då kungen från slottet Timurtasch meddelade att de ärenden som hittills behandlats och avgjorts av defensionskommissionen hädanefter skulle behandlas och beslutas av rådet som helhet.⁴⁹

Den 15 november 1710 meddelade Karl XII från Bender att det tillkom rådet att i kungens namn sköta allt som angick rikets styrelse som denne själv brukade utträta.⁵⁰ Genom kungens beslut fick rådet formellt ställning som interimsregering under den tid som kungen befann sig

47. Hennes Majestäts kallelse 15.12.1718 till samtliga ständer att infinna sig här i Stockholm till en riksdag den 20 januari nästkommande år, Riksregistraturet, RA; Ulrika Eleonora till kungliga råden Rehnskiöld, Nils Gyllenstierna och Meijerfeldt 7.12.1718, Riksregistraturet, RA; Ulrika Eleonora till ombudsråden Cronhielm, Lillienstedt, Fahlström, von Müllern och Feiff 10.12.1718, Riksregistraturet, RA; Ulrika Eleonora till ombudsråden Fahlström, Lillienstedt och Cronhielm 5.1.1715, Riksregistraturet, RA.

48. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 279.

49. Karl XII till kungliga rådet 22.10.1713, Riksregistraturet, RA.

50. Karl XII till kungliga rådet 15.11.1710, Riksregistraturet, RA.

i fält, vilket innebar en rehabilitering av det kungliga rådet. Detta torde ha gjort rådet benäget att stötta Fredrik av Hessen och Ulrika Eleonora i tronföljdsfrågan. Dessa hade båda ett förtroligt förhållande till Karl XII, som dessutom förordade att Ulrika Eleonora skulle bli hans efterträdare och inte hertigen av Holstein.⁵¹ Det förefaller därför inte troligt att hessarna i detta läge skulle ha låtit mörda kungen.

Ulrika Eleonoras möte med Sicre i Stockholm

En central fråga i sammanhanget är: Vad fick Ulrika Eleonora kunskap om vid sitt möte med Sicre i Stockholm? Den 10 december 1718 informerade Ulrika Eleonora landshövdingen i Kalmar län i ett brev att Karl XII avlidit till följd av ett dödligt skott från Fredrikshalds fästning.⁵² Samma information fick landshövdingen Gustaf Bonde i Linköping i ett brev från Ulrika Eleonora, daterat den 10 december 1718. Kungen hade enligt drottningen försatts ifrån det jordiska till det eviga riket genom ett dödligt skott från fästningen vid Fredrikshald.⁵³

Den primära källan för drottningens nyhetsförmedling var som ovan framgått Sicre, men var han en tillförlitlig källa? Mycket talar för att så var fallet. Vid niotiden kvällen den 30 november 1718 befann sig Sicre i närheten av Karl XII. Sicre informerade Ulrika Eleonora på order av Fredrik av Hessen. Då kungen föll offer i löpgraven för en kula i huvudet befann sig Fredrik i dennes omedelbara närhet. Detta framgår av att Fredrik i ett brev från sitt huvudkvarter i Torpum den 2 december 1718 skrev till landshövdingen i Kalmar att kungen den 30 november under kvällen klockan tio avlidit till följd av ett olyckligt skott i huvudet och att det efteråt inte var möjligt att uppfatta något ord från Karl XII.⁵⁴

Det måste beaktas att Sicres berättelse för Ulrika Eleonora kan ha varit tendentiös i den meningen att han och Fredrik har velat dölja ett lönnmord genom att beskriva kungens död som en händelse i strid. Men närheten till Karl XII i tid och rum är enligt gängse historie-

51. Walfrid Holst, *Fredrik I* (Stockholm 1953), s. 42.

52. Ulrika Eleonora till Adam Carl de la Gardie 10.12.1718, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från Kungl. Maj:t, VaLa.

53. Ulrika Eleonora till Gustaf Bonde 10.12.1718, Östergötlands landskanslis arkiv, inkomna handlingar, VaLa.

54. Fredrik av Hessen till Adam Carl de la Gardie 2.12.1718, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från Kungl. Maj:t, VaaA.

vetenskaplig metodik ett tungt vägande källkritiskt kriterium som både Fredrik av Hessen och hans adjutant Sicre uppfyllde, vilket talar för att Ulrika Eleonoras nyhetsspridning 1718 byggde på säkra källor och att Karl XII dödades av ett skott från Fredrikstens fästning. Denna slutsats får stöd av de forskningsresultat som presenteras i Peter Froms bok *Karl XII:s död – gåtans lösning*. From anser att Karl XII föll för en blykula avlossad ur en norsk musköt från de norska ställningarna på Fredrikstens fästning.

Med. dr Gustaf Hultkvist redogör i sin artikel ”Skottet vid Fredrikshald” (*Svensk tidskrift* 1937) för resultaten av en ballistisk-medicinsk undersökning och konstaterar att det är otänkbart att kulan som dödade kungen haft så stor hastighet som 300 eller 400 meter i sekunden och att den därför inte kan ha kommit från en musköt med normal krutladdning inom 25 meters avstånd från kungen. Vidare konstaterar Hultkvist att den dödade kulan kan ha kommit från fästningen, dit det kortaste avståndet var 175 meter, antingen från en musköt eller från en med kartesch laddad artilleripjäs. I sin essä ”Om Karl XII:s död och andra mord” (*Förflutenhetens landskap. Historiska essäer* 1991) avvisar Peter Englund mordteorin, och Lauritz Weibull konstaterade i sin uppsats ”Carl XII:s död” (*Scandia* 1929) att avgörande bevis för ett lönnmord inte kan föras.

Philip Maignrets och Bengt Vilhelm Carlbergs vittnesmål

Förutom Fredrik av Hessen och Sicre fanns det ytterligare två vittnen till dödsskjutningen, vars utsagor ger stöd åt uppfattningen att Karl XII dödades av ett skott från Fredrikstens fästning.

Den 23 december 1723 skickade Philippe Maignret, som befunnit sig i närheten av Karl XII i löpgraven, ett brev till den svenske residenten vid franska hovet Niklas Peter Gedda, i vilket Maignret berättade att kungen fick ett skott från en kanon ovanför vänstra örat. Kulan var som ett stort duvägg. Vidare säger Maignret att man absolut inte kan misstänka att någon i kungens krigsmakt dödat honom, eftersom vapnet med vilket kungen dödades inte kunde bäras av någon man, hur stark han än var.⁵⁵ Fortifikationslöjtnanten Bengt Vilhelm Carlberg sammanställde en berättelse, som enligt honom själv tillkommit

55. S. E. Bring, *Bidrag till frågan om Karl XII:s död*, Karolinska Förbundets Årsbok 1920 (Stockholm 1920) s. 206 f.

strax efter kungens död. I den uppger han att kungen träffades i vänstran sidan av huvudet av ett skott som kom från utsidan av löpgraven.⁵⁶

Belägringsarbetet leddes av Maigret och Carlberg befann sig tillsammans med kungen i löpgraven.⁵⁷ Båda kan således ur källkritisk synpunkt betraktas som tillförlitliga källor. Maigrets och Carlbergs närhet i tid och rum bidrar till detta.

Det hessiska partiet och regeringsmakten i Sverige

Teorin om ett lönnmord är hållbar endast under förutsättning att Ulrika Eleonora och Fredrik av Hessen var intresserade av regeringsmakten i Sverige. Det finns flera anledningar att ifrågasätta detta. Bristen på samordning i deras ageranden visavi Görtz och holsteinarna i upphandlingsdeputationen talar emot detta, liksom ett flertal andra omständigheter.

I enlighet med ett avtal med Danmark gav Ulrika Eleonora den 6 maj 1719 order om att danska krigsfångar i Jönköpings län skulle föras till den norska gränsen och infinna sig där för utväxling den 11 juni. Övriga danska krigsfångar i länet skulle föras till Öresund där de den 30 juni skulle utväxlas mot svenska krigsfångar i Danmark. Drottningen visade stor omsorg om de danska krigsfångarna och gav order om att de under marschen skulle ledsagas av en officer tillsammans med ryttare och dragoner. Tjänliga nattläger under marschen skulle arrangeras, och befallningsmän skulle vara närvarande för att ordna med husrum och förplägning. Sjuka fångar skulle stanna kvar i Sverige i väntan på att tillfriskna. Utväxlingen fick inte hindras av att krigsfångarna häftade i ekonomisk skuld.⁵⁸

Ulrika Eleonora måste ha insett att utväxlingarna kunde komma att förbättra förutsättningarna för Danmark att förstärka sina militära styrkor och att återuppta den militära kampen mot Sverige. En dansk aggression mot Holstein-Gottorp kunde få till resultat att en värdefull allierad söder om Danmark gick förlorad, vilket skulle försvaga den svenske regentens ställning. Holstein-Gottorp var en viktig svensk bas för anfall mot Danmark.

56. Bring, *Bidrag till frågan om Karl XII:s död*, s. 209 ff.

57. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 308–309, 310.

58. Ulrika Eleonora till Leijonhielm 6.5.1719, Jönköpings landskanslis arkiv, Kungl. Maj:ts brev, VaLa.

Ulrika Eleonoras och Fredriks önskan att regera Sverige torde inte ha varit så allvarligt menad som så ofta antagits. Deras agerande vad gällde tillvaratagandet av Sveriges situation gentemot Danmark talar emot detta, liksom deras brist på koordination i striden med holsteinarna. Dessutom hade Fredrik av Hessen och hans anhängare inte något grundläggande motiv att beröva Karl XII livet, i synnerhet som man med oro insåg att kungens död kunde medföra att det holsteinska partiet fick möjlighet att befordra Karl Fredriks kandidatur till kronan.

Fredrik valde i stället en mindre brutal metod för att uppnå sitt mål i tronföljdsfrågan. I samband med de militära styrkornas återtåg från Norge fick de högre officerarna ta emot ersättningar av Fredrik ur krigskassan.⁵⁹ De förklarade att de inte hade något emot att Ulrika Eleonora blev regerande drottning i Sverige. Kravet var emellertid att enväldet avskaffades.⁶⁰ Då frågan behandlades på riksdagen 1719 var befullmäktigade officerare närvarande och fick sin ansökan om herredagspenningar beviljad av Fredrik I.⁶¹ Dennes uppenbara insikt om att pekuniära förmåner var en framkomlig väg för att göra Ulrika Eleonora till regent gör det mindre troligt att han skulle välja mord för att uppnå sitt mål.

Den 13 december 1718 informerades Ulrika Eleonora brevledes efter mötet med rådets ledamöter fältmarskalken Nils Gyllenstierna att hon övertagit regeringsmakten och var villig att avskaffa enväldet. Strax därpå anlände generalmajoren Wilhelm Bennet till Stockholm från Generalitetet och krigsbefälet vid de svenska militära styrkorna i Norge. Bennet förde med sig krigsbefälets försäkran om deras ”trogna välbemärkning” för Ulrika Eleonora.⁶² Hennes och Fredriks förmåga att anpassa sig till efterkrigstidens krav att enväldet skulle avskaffas bidrog till att han och hans gemål kunde erövra regeringsmakten.

Sammanfattning

Fredrik av Hessens åtgärder 1718 för att omintetgöra holsteinarnas försök att erövra tronen har framställts som indicier på att hessarna lät mörda Karl XII. Teorin har som förutsättning att Görtz och hans

59. Holst, *Fredrik I*, s. 105.

60. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 314.

61. Creutz till generalen Hamilton 7.12.1723, Östergötlands landskanslis arkiv, koncept, VaLa.

62. Ulrika Eleonora till fältmarskalken Nils Gyllenstierna 13.12.1718, Riksregistraturet, RA.

medhjälpare uppfattades som ett hot mot hessarnas tronföljdsaspirationer. Det hessiska partiet tycks dock inte ha upplevt något hot från det holsteinska partiet i successionsfrågan. Ulrika Eleonora var, som ovan framgått, mycket tillmötesgående och omtänksam i förhållandet till holsteinarna. Sålunda tillmötesgick hon Karl Fredriks begäran att den svenske residenten i London skulle bevaka hertigens intressen vid det engelska hovet. Hon beslutade att frige fem holsteinska fångar som satt fängslade i Linköping och som därefter kunde resa hem. Hon underlättade 1719 hertigens avresa från Stockholm. Dessutom följde hon inte Fredriks uppmaning att låta arrestera Görtz efter kungens död. Till detta kommer att hon tillät holsteinarna att behålla sina positioner i upphandlingsdeputationen. Hon tycks inte heller ha varit pådrivande i rättegången mot Görtz och hans medarbetare. Om hessarna planerade att lönnmörda kungen och i förlängningen erövra regeringsmakten torde man knappast ha velat underlätta holsteinarnas politiska verksamhet utan snarare motarbeta denna.

Det är inte möjligt att finna något stöd för de anförda indicierna om ett lönnmord vid Fredrikshald, utan i stället tyder flera ur källkritisk synpunkt tillförlitliga berättande källor på att Karl XII dog i strid trädfad av en norsk kula. Härtill kommer att teorin om ett lönnmord inte är hållbar, eftersom den förutsätter att Fredrik och Ulrika Eleonora var intresserade av regeringsmakten i Sverige. Så var inte fallet. Flera förhållanden tyder i stället på att något intresse att styra landet inte förelåg. Det är inte heller troligt att hessarna skulle låtit döda Karl XII, eftersom denne bör ha uppfattats av det hessiska partiet som ett potentiellt stöd i successionsfrågan. Personer knutna till det hessiska partiet undantogs från kungens förbud att besöka honom i Stralsund, vilket måste ha bidragit till att Fredrik och Ulrika Eleonora fick en ökad tro på kungens presumtiva stöd. Insikten om ett tänkbart stöd från kungens sida bör ha stärkts sedan arvprinsens gode vän, generalen Conrad Ranck under kungens vistelse i Bender sänt ut en trevare för att få klarhet i Karls inställning i successionsfrågan och fick till svar att monarken var helt för sin syster och inte för hertigen av Holstein. En försäkran härom fick Ranck även från hovkanslern von Müllern.⁶³ Som ovan framgått talar flera omständigheter för att den Holstein-Gottorpska ätten inte hade Karl XII:s och rådets oreserverade uppskattning, medan hessarna

63. Holst, *Fredrik I*, s. 42.

kunde förlita sig på monarkens och rådets stöd. Kungens presumtiva stöd åt det hessiska partiet i successionsfrågan gör det osannolikt att detta skulle låtit döda Karl XII. Även hessarnas oro för vad som skulle kunna hända ifall kungen avled, vilket skulle ge det holsteinska partiet fritt spelrum att föra fram Karl Fredrik som ny svensk regent, talar emot ett lönmord.

Dessutom insåg både Fredrik och Ulrika Eleonora att det fanns andra sätt att erövra kronan. Pekuniära förmåner för officerarna inom krigsmakten och löfte om att avskaffa enväldet var framkomliga strategier i successionsfrågan. Därutöver var Fredrik medveten om att Ulrika Eleonora enligt Norrköpings arvförening hade mera rätt till kronan än Karl Fredrik.⁶⁴

64. Stig Jägerskiöld, *Den hessiska politiken och den svenska tronföljdsfrågan 1713–1718*, Karolinska Förbundets årsbok 1934 (Stockholm 1934), s. 112 och 117.

Visitationsprotokoll från Wiborgs stift

Biskops- och prostvisitationsprotokoll från det äldre Wiborgska stiftet. På basis av Albin Simolins samling kompletterade och utgivna av Esko Häkli, 445 s., Finska Kyrkohistoriska Samfundets Handlingar 231, Helsingfors 2015.

PROFESSOR ESKO HÄKLI, tidigare överbibliotekarie vid Helsingfors universitetsbibliotek har kompletterat, sammanställt och utgivit de protokollavskrifter som Albin Simolin samlat i sin doktorsavhandling från år 1909. Häkli förmodar i sitt förord att Simolin sannolikt hade för avsikt att utge dessa protokoll från biskops- och prostvisitationer i det gamla Viborgska stiftet (1554–1713). Detta skedde emellertid aldrig, och efter kriget blev en utgivning av dessa protokoll åter aktuell inom Finska Kyrkohistoriska Samfundet. Häkli uppger att två personer redan på 1950-talet arbetade med redigeringen av protokollen. Esko Häkli blev redan 1963 kontaktad av Samfundets dåvarande sekreterare, sedermera professorn Martti Parvio för att åta sig utgivningen av ”de praktiskt taget tryckfärdiga protokollen”. Efter drygt ett halvsekels arbete, där förutom Häkli flera andra i förordet nämnda personer deltagit, kan dessa visitationsprotokoll nu slutligen utges. Denna kulturhistoriska bragd får ökad betydelse genom det faktum att domkapitlets arkiv i Viborg förstördes under och efter stora ofreden genom vanvård och bränder, t.ex. branden år 1738.

Utgåvan ingår som nummer 231 i serien Finska Kyrkohistoriska Samfundets Handlingar och manuskriptet har granskats av två av samfundet utsedda sakkunniga. För bokens grafiska form svarar Maija Räsänen och för pärmens layout Merika Pyörökivi. Boken har försetts med några illustrationer av protokoll som faksimil och i slutet ingår ett mycket användbart personregister till visitationsprotokollen. Registret uppftar två skilda sektioner, dels ståndspersoner (präster med familjemedlemmar samt officerare, tjänstemän och länsmän), dels namnen på ordsbefolkningen. Som identifikationsfaktorer används förutom yrke och samhällsställning även personernas hemort. Vid identifieringen har Häkli kunnat använda sig av

bl.a. Yrjö Kotivuoris studentmatrikel samt av Genealogiska Samfundets i Finland Hiski-databas över församlingarna.

Det gamla Viborgska stiftet grundades år 1554 då Gustav Vasa delade det finska biskopsstiftet i Åbo och grundade ett nytt i Viborg med biskop Paul Juusten som första biskop. Då Viborg sommaren 1710 erövrades av ryska trupper under stora nordiska kriget upphörde domkapitlets verksamhet i staden. Det svenska riksrådet inrättade då två interimistiska konsistorier för de delar av stiftet som inte erövrats av ryssarna. Dessa interimistiska konsistorier avslutade sin verksamhet senast år 1713.

Viborgska stiftet bestod fram till freden i Stolbova 1617 av de lutherska församlingarna i trakten kring Viborg, i Savolax, i Borgånejden och i övre Tavastland. I Kexholm fanns det däremot inga lutherska församlingar före 1617, men nog en minoritet lutherska trosutövare. Därefter steg antalet lutherska präster och kyrkor snabbt, år 1632 fanns det redan åtta lutherska kyrkor och tolv präster och vid mitten av 1600-talet fanns det en luthersk församling i länets varje socken. Vid sidan av dessa fanns det fortfarande flera ortodoxa församlingar för den kvarvarande grekiskortodoxa befolkningen. I slutet av 1600-talet fanns det redan 13 lutherska kontrakt med sammanlagt 76 församlingar i Kexholms län.

Biskops- och prostvisitationernas innehåll har tidigare rätt uttömmande belysts av forskningen. 1686 års kyrkolag förenhetligade praxis i de bägge riksdelarna. På församlingsnivå granskades räkenskaperna, kyrko- och inventarieböckerna. Visitationen bestod i allmänhet av en allmän visitationsakt i kyrkan, som inleddes med gudstjänst i vilken alla församlingsmedlemmar var ålagda att delta. Den föregicks av kyrkoherdens berättelse som behandlades föregående dag på prästgården. Protokoll uppsattes för varje visitation. De fördes av notarien och inskickades till konsistoriet. På grund av att konsistoriets arkiv i Viborg gått förlorat, så har endast avskrifter bevarats i de visiterade församlingarnas arkiv. Enligt 1571 års kyrkoordning skulle biskopen varje år visitera församlingarna i stiftet. Han hann dock inte visitera alla församlingar under samma år. Enligt visitationsordningen från 1653 skulle biskopen besöka varje församling minst vart sjätte år. Prostvisitationerna kompletterade biskopsvisitationerna, i synnerhet i östra Finland där avstånden var långa.

Den tidigaste biskopsvisitationen i stiftet genomfördes av Paul Juusten år 1556 i "Lappstrand" (Villmanstrand), men protokollet finns inte bevarat. Under första hälften av 1600-talet, fram till år 1653, finns enligt Häkli uppgifter om 40 biskopsvisitationer, men endast två protokoll finns bevarade. Totalt har 135 visitationsprotokoll bevarats för sextioårsperioden 1653–1713 företrädande 25 församlingar, d.v.s. ungefär en tredjedel av totalantalet församlingar. Av protokollen härstammar 73 från 1600-talet och 52 från 1700-talet.

I utgåvan publiceras protokollen i alfabetisk ordning enligt det svenska namnet på församlingarna (börjande med Artsjö-Artjärvi), kapellförsamlingarna inkluderade. Häkli har ingående redogjort för redigeringsprinciperna och det finns ingenting att invända mot dessa. En kort presentation av varje församlings historia föregår respektive församlings protokoll. Vid behov ingår korta anmärkningar om protokollens läsbarhet, marginalanteckningar etc. och ibland förklaras enskilda ord och uttryck i protokollen utan att själva innehållet i protokollen kommenteras. I mitten av 1970-talet gjordes ett nytt fynd, då pärmen till en räkenskapsbok visade sig innehålla fragment av tidigare okända visitationsprotokoll från prostvisitationer i fyra kontrakt och församlingar åren 1661–1669. Dessa protokoll från Elimä, Kymmene, Valkeala och Vederlax har placerats i slutet av boken under rubriken Appendix.

Visitationsprotokollen för församlingarna från Artsjö till Viitasaari innehåller många intressanta uppgifter om det vardagliga livet i församlingarna, men också om dramatiska händelser och grova våldsdåd. Följande exempel utgör endast några plock ur det brokiga urvalet. I Artsjö klagade klockaren år 1703 över att det inte fanns någon stege vid klockstapeln så man kunde kliva upp och binda strängen vid klockan. Sexmännen fick i uppdrag att omedelbart skaffa en stege för detta ändamål. I Asikkala angav Thomas Knutson i Pulkila år 1672 att hans granne Thomas Eriksson kallat honom vid öknamn och beskyllt honom för att vara en trollkarl. Tvisten löstes genom att bägge parter skakade hand med varandra. Thomas Knutson anklagade därefter Klemetz sonhustru Margareta Brusisdotter för att också hon hade kallat honom vid öknamn, men då Margareta inte var tillstades uppsköts ärendet. Anders Jakobsson förenade sig i Thomas klagomål och anklagade bemålte Margareta för att ha kallat honom ”en hooras man” o.s.v.

I Kangasniemi hade Jacob Andersson Kauppinen 1661 gjort både sin fränka Cecilia Matsdotter och en annan kvinna vid barn. På grund av dessa sina excesser belades Jacob med handfängsel av profossen, men frigavs mot borgen till nästa ting. De hårda tiderna avspeglar sig i visitationsprotokollen från Leppävirta år 1710, där församlingen klagade över att fattigt folk ”wardha döde uthi gårdarna eller och på wägarne” och borde ”deras lijk icke lemnas wräkande androm till spectakel”. De husbönder hos vilka eller på vars ägor sådana fattiga avlidna fanns förpliktigades med sina grannars hjälp föra liken till kyrkan, där dödgrävaren skulle begrava dem ”uthi en der till upkastad graf”.

Utomäktenskapliga barn, förrymda fadersaspiranter, förtal, split, självsvåldigt beteende, ekonomiskt trångmål, dåligt underhållna kyrkobyggnader och bostäder, utomäktenskapliga havandeskap och våldtäkter, ja till och med misshandel och mord förekommer i visitationsprotokol-

len. Ofta handlar det om ganska dramatiska händelser, som när Johan Larsson i Orimattila 1664 angavs för att ha låtit sin far dö i skogen och underlåtit att hjälpa denne, trots rop och böner om hjälp. Inte heller den döendes hustru hade undsatt sin man. Bägge dömdes till skamstraff, att stå tre söndagar vid kyrkdörren, och sonen till att plikta till kyrkan med 6 mark. Agneta Thomasdatter i Raikoila hade samma år slagit sin styvmor gul och blå. Också hon dömdes till att stå vid kyrkdörren i tre söndagar samt böta 6 mark. Styvmodern, ”een för giftig quinna”, tillrättahölls och uppmanades ”holla sig i huuden och lefwa cristeligen med sin styfdotter”. I Kangasniemi hade Mårten Ylönen år 1660 våldtagit Anna Manninen i skogen och efteråt lovat henne äktenskap samt gett henne en ring, men därefter rymt sin kos. Hans bröder dömdes till 100 silvermynts gemensamt vite. När sexmannen Erik Puuruinens mor i Viitasaari år 1667 av sin piga Lisa blivit slagen gul och blå, utan att sonen ingripit, hänsköts miss-handeln till världslig rätt.

Löjtnant Nordberg i S:t Michel hade 1707 stuckit ihjäl Arvid Biur, men ankans krav på satisfaktion hänsköts till konsistorium i Viborg. Soldaten Lars Surimondoin från samma församling hade stupat vid Narva, men hustrun fick inte ännu tillstånd att ingå nytt äktenskap, utan vid biskopsvisitationen beslutades att man skulle sätta ”en viss tjd för honom hwarinnan om han icke sig inställer eller igenfinnes” skulle hustrun få ingå äktenskap. Karin Nilsdotter från Kesälax klagade vid visitationen år 1691 över att hennes två söner föregående sommar av andra herdar blivit ihjälslagna i vallskogen. Liken hade kastats i träsket, där deras far hittat dem följande dag. Hon remitterades till världslig domstol, tinget, på det att ”een sådan grof giärning intet må onäpst blifwa”.

Den nybyggda kyrkan i Uguniemi brann ned sommaren 1694. Församlingens strävan efter att bygga upp den igen omintetgjordes av de hårda missväxtåren, speciellt år 1697, varefter ”een stoor deel af sochnefålket gå omkringh och tiggia”. Senare visitationsprotokoll förtäljer dock att kyrkobygget kunde föras lyckligt i hamn och biskopsvisitationen i februari 1700 försiggick i den nya kyrkan, som samtidigt högtidligt invigdes.

De flesta av dessa protokoll finns också tillgängliga som digitala kopior på internet. Kvaliteten på de mikrofilmer som digitaliserats har inte alltid varit den bästa, och ibland har en del av texten, t.ex. vid protokollens inre marginal, gått förlorad vid mikrofilmningen. Av den anledningen har utgivaren tvingats jämföra texterna med originalen. Originalprotokollens fysiska tillstånd uppvisar en stor variation på grund av att de bevarats bristfälligt och utsatts för fukt, eld m.m. Ibland är skadorna av den omfattningen att enstaka delar av texten gått förlorade.

Professor Esko Häkli har med utgivningen av dessa biskops- och prost-visitationsprotokoll i det äldre Viborgska stiftet utfört en kulturgärning av

stora mått. Också Finska Kyrkohistoriska Samfundet kan vara tillfreds med denna utgåva, som ger tillträde till den lokala kyrkliga verksamheten såsom den avspeglas i dessa visitationsprotokoll. Framför allt kan det akademiska samfundet gratuleras, dessa viktiga förstahandskällor har nu blivit utgivna till gagn för både forskare och en läsande allmänhet.

Lars-Folke Landgrén

Från handelsfrämjande till välfärd för sjömän

Aryo Makko & Leos Müller (red.), *I främmande hamn. Den svenska och svensk-norska konsulstjänsten 1700–1985*, 320 s., ill., Universus Academic Press, Malmö 2015.

UNDER DE SENASTE ÅREN har intresset för olika former av utrikesrepresentation upplevt en blomstring inom historievetenskapen. Det handlar både om projekt som kastar nytt ljus över diplomativäsendet och om forskning som lyfter fram det ofta bortglömda konsulsväsendets historia. De här två representationsformerna har olika ursprung. Medan diplomatin från början varit kopplad till statsmakten och utrikespolitiken, uppkom konsulsväsendet ur behovet att hjälpa köpmän på främmande orter och främja handeln. Rötterna kan ses i de representanter som handelsmän kring Medelhavet själva utsåg bland sig under medeltiden. Från och med nya tiden blev konsulerna visserligen statligt utsedda, men konsulsväsendet integrerades administrativt på många håll rätt sent i utrikesförvaltningen. I Frankrike låg konsulsväsendet t.ex. direkt under örlogsflottans administration från slutet av 1600-talet fram till 1781, då det flyttades till utrikesdepartementet. I Sverige skedde samma utveckling under 1800-talet då konsulstjänsten knöts närmare det nya utrikesdepartementet och den tidigare kopplingen till Kommerskollegium försvann. Det svenska konsulsväsendet hade ändå från uppkomsten på 1600-talet utvecklats från statligt håll.

De diplomatiska och konsulära ämbetenas olika utvecklingshistorier har, om man får tro ny forskning på området, haft två följder. För det första har konsulsväsendet fått stå i skuggan av diplomatihistoriens aldrig sinande källa av politiska omvälvningar och dramatik vid förhandlingsbordet. Många arkivkällor med koppling till konsulat har lämnats outforskade. För det andra har konsulsväsendet ofta tillskrivits en allt för snäv, ekonomisk roll. Diplomatin och konsulstjänsten hade mycket gemensamt särskilt vad gäller epokerna före 1800-talet. De svenska konsulerna i Nordafrika på 1700-talet hade *de facto* diplomatiska uppgifter utöver sin handelsfrämjande roll, medan många diplomater i europeiska storstäder vid samma tid utförde uppdrag som i dag knappast skulle klassas som utrikespolitiska. Det är med andra ord inte förvånande att ny forskning med fokus

på fenomen som transkulturella nätverk eller institutionalisering har haft mycket att hämta i ett återfunnet och delvis nytt intresse för båda två.

Ett nytt inlägg i debatten om konsulsväsendets roll både på makro- och mikronivå är antologin *I främmande hamn. Den svenska och svensk-norska konsulstjänsten 1700–1985* som redigerats av Aryo Makko och Leos Müller. Boken, publicerad med stöd av Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm, är ett resultat av en konferens med samma tema (men något snävare tidsavgränsning) som ordnades 2014. Konferensen uppmärksammade vetenskaplig forskning om konsulsväsendet i Norden och gav även utrymme för hågkomster av personer med erfarenhet av konsulär verksamhet. I bakgrunden finns ett större initiativ inom det svenska utrikesdepartementet att studera den egna historien. När departementet på 1990-talet inrättade en museinämnd för detta ändamål konstaterade man att den sjöfartskonsulära verksamheten inte hade fått den uppmärksamhet som dess storlek och vikt motiverade. Vid den här tidpunkten hade det regelverk som gett UD uppdraget att på olika sätt stöda svensk sjöfart nyligen upphävts och en 300-årig epok hade nått sin ände. Det fanns med andra ord ett intresse för att åtgärda det man upplevde som en tydlig lucka i historieskrivningen. Sedan dess har mycket hänt och *I främmande hamn* är ett tydligt bevis både på forskningsinsatser som gjorts och på ämnets fortsatta aktualitet.

Boken består av en introduktion av redaktörerna och femton artiklar. Största delen av författarna är akademiska forskare och de flesta av dem svenska forskare. En tredjedel av bidragen är skrivna av personer med bakgrund i den svenska utrikesförvaltningen eller i sjöfart och sjöfartsfrågor. Boktitelns ”svensk-norsk” hänvisar till det gemensamma konsulsväsendet under unionstiden, men antologins huvudfokus är helt klart den svenska konsulstjänstens historia. Det säger sig självt att alla artiklar inte kan sammanfattas i en kort översikt och att infallsvinklarna och det analytiska djupet varierar. Samlingen är något mer brokig än en konferensantologi tenderar vara, eftersom vissa av de texter som utgått från konferensens icke-vetenskapliga inlägg skiljer sig till både innehåll och format från de artiklar som presenterar aktuella eller redan avslutade forskningsprojekt. Det här gäller främst de bidrag som har karaktären av minnesteckningar. Den här innehållsrikedomen ska med tanke på antologins omfattning ses som just det, en rikedom. Det är sällan som långa vetenskapliga översikter och precisa fallstudier blandas med personliga hågkomster och dåtid och nutid knyts ihop på ett greppbart sätt i ett verk med tydlig akademisk inramning.

Verket är alltså mycket mångsidigt tack vare långtidsperspektivet och de olika infallsvinklarna i innehållet. Att konsulstjänstens historia öppnar för en mångfald av forskningsfrågor är inte överraskande med tanke

på konsulernas uppsjö av uppdrag. Ferry de Goey, som bidragit med en artikel om konsulter och den institutionella revolutionen, räknar till inte mindre än 51 arbetsuppgifter för de franska konsulerna på 1700-talet. Följaktligen fokuserar en del av artiklarna på konsulernas direkta koppling till handeln och handelsfrämjandet, medan andra lyfter fram det sociala uppdraget visavi sjömännen eller det diplomatiska arbetet på orter där konsulatet även ansvarade för utrikespolitiska relationer.

De olika funktionernas tyngdpunkt under olika epoker ligger till grund för den periodisering som redaktörerna Müller och Makko presenterar i sin introduktion. Det svenska konsulsväsendet uppstod efter att Kommerskollegium grundades 1651 och möjligheten att utnämna svenska handelsagenter i sydeuropeiska hamnstäder diskuterades. Den första svenska representanten med titeln konsul utnämndes 1669 och verkade i Lissabon. Medelhavets viktiga roll för det svenska konsulsväsendets etablering berodde enligt Müller och Makko på att det var här som behovet för handelsfrämjande insatser uppstod i samband med att den svenska handeln expanderade. Kring Östersjön och Nordsjön hade svenska köpmän tillgång till fungerande handelsnätverk, men i Sydeuropa saknade de motsvarande kontakter. Dessutom fanns en etablerad konsulstjänst i Medelhavsområdet bland de köpmanskårer som sedan länge idkade handel i området, vilket förutsatte att nya aktörer anpassade sig till denna handelskultur. Müller och Makko avslutar den här inledande perioden 1720 och avgränsar följande period hundra år senare. Under det här århundradet expanderade det svenska konsulsväsendet kraftigt från Medelhavet till att även omfatta Förenta staterna och Sydamerika. En viktig faktor var Sveriges neutralitet i kriget mellan Storbritannien och Frankrike och den svenska trampsjöfartens framgång. Under följande period, 1820–1900, ökade den svensk-norska konsulära närvaron i världen också påtagligt, men under nya, globala förutsättningar. Det var under den här perioden som konsulstjänsten knöts till UD och en del av konsulatkåren professionaliserades. Första världskriget satte stopp för konsulernas diplomatiska verksamhet och uppdrag som handelsagenter. Den sista perioden, 1900–1985, präglas följaktligen framför allt av konsulatets välfärdsarbete och samarbete med Svenska sjömanskyrkan och andra myndigheter.

Müller och Makko har valt att även strukturera antologin kronologiskt. Efter en första del där konsulsväsendet granskas ur ett långtidsperspektiv följer två delar. Den ena belyser konsulsväsendet under 1700- och 1800-talet och fokuserar på sjöfart och diplomati, medan den andra lyfter fram konsulernas välfärdsarbete under 1900-talet. På det sättet uppstår också en automatisk tematisering genom att artiklarna i de två kronologiska delarna anknuter till samma aspekter av det konsulära uppdraget: diplomati och handelsfrämjande respektive sjömän och välfärd. Under

läsningen öppnar sig så småningom outtalade, mindre tematiseringar inom de här stora helheterna: kulturmöten, lokala och regionala nätverk, förhandlingsmekanismer, institutionaliseringens betydelse, handelsfrämjande som ett alternativ till kolonialism och stormaktspolitik med mera.

Många av artiklarna i *I främmande hamn* utgår från att konsulsuppdraget var splittrat och strävar därför efter att granska enbart någon del av uppdraget närmare, men konsulstjänstens karaktär och syfte problematiseras också. Det här gäller inte minst de texter som tangerar frågan om huruvida konsulerna uppfyllde sitt syfte, en fråga som skapar en genomgående och intressant spänning i hela boken. Ferry de Goey, vars bidrag inte begränsar sig till det svenska konsulsväsendets historia, beskriver hur konsulerna kring Medelhavet från och med nya tiden utnämndes utan att de aktiva köpmännen tillfrågades och att de ofta saknade erfarenhet och kunskaper om den internationella handeln. Sofia Gustafssons djupdykning i konsulsnätverket i Portugal väcker frågan om vems intressen som egentligen främjades, Sveriges eller lokalsamhällets. Ingrid Myrstad, som presenterar det svensk-norska konsulsväsendet i Kina på 1800-talet, öppnar för liknande frågor. Under de första decennierna efter att ett svensk-norskt honorärkonsulat utnämns i Canton 1851 sköttes ämbetet av representanter för ett amerikanskt handelshus utan varken kunskap om eller starka lojalitetsband till de skandinaviska kungadömena, något som tidvis kritiserades.

Gustafssons och Myrstads bidrag lyfter upp den inbyggda konflikten mellan en önskvärd funktion och konsulernas eller lokalsamhällets egna intressen. En konsulstitel var eftersträvansvärd också då den inte medförde direkt ekonomisk kompensation. För de portugisiska vicekonsulerna som ingick i det nätverk som den svenska konsuln i Lissabon administrerade i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet gällde det här inte minst genom de privilegier som portugisiska staten bestod dem. Listan var lång och omfattade bl.a. ett starkt rättsskydd och befrielse från vissa skatter. Dessutom gav konsulskapet tillgång till ett nätverk som kunde användes för att främja egna handelsintressen och vars sociala och kulturella kapital kunde föras vidare inom släkten. På samma sätt var konsulstiteln i Shanghai en entrébiljett till den översta societeten bestående av diplomater, konsulära tjänstemän och andra personer i höga ställningar. Titeln gav ökat förtroende och därmed också indirekta ekonomiska fördelar. Det här kan ses som något allmänt positivt, precis så som Gustafsson konstaterar: ”Inom det konsulära nätverket var de portugisiska och de svenska aktörernas intressen inte de samma, men samarbetet gynnade ändå alla parter.” (s. 104).

Frågorna om vilka funktioner som uppfylldes eller led under andra intressen lämnas delvis öppna av naturliga skäl. Att avgöra om en institution

med en lång intern utveckling uppfyllde sitt syfte är minst sagt vanskligt av två huvudskäl. För det första visar *I främmande hamn* att tanken om ett övergripande syfte är en illusion. Konsulsväsendets uppdrag och mål var så pluralistiska att de logiskt nog varierade över tid och rum. För det andra skulle frågan kräva en kontrafaktisk övervägning i så stor utsträckning att nyttan försvann på vägen. Långt intressantare är det faktum att konsulsväsendet helt tydligt uppfattades uppfylla en viktig funktion, vilket flera av artiklarna betonar. Ta bara den explosionsartade ökningen av konsulat i slutet av 1800-talet, vilken framgår av de Goeys översikt. De franska konsulernas antal ökade t.ex. från 100 till 854 under perioden 1823–1914, medan de svensk-norska ökade från 89 till 600 mellan 1850-talet och år 1905 och de amerikanska från 10 till 760 under perioden 1790–1890. Oberoende av med vilka mätare konsulsväsendet granskas i efterhand illustrerar siffrorna den vikt samtiden lade vid ett omfattande konsuls nät.

Många av artiklarna handlar också om möten mellan olika grupper och, återigen, olika intressen. Hur dessa möten ser ut beror på perspektiv. Genom Aryo Makkos fokus på konsulsväsendet som ett medel för social kontroll förvandlas mötet mellan konsulter och sjöfolk till ett möte mellan stat och medborgare. Tomas Nilsons analys av bilder av svenska sjömän både hos konsulter och sjömanspräster under mellankrigstiden handlar likaså om en relation mellan medborgaren och två skilda myndigheter. Hur olika aktörer såg på sjömän påverkade hur de ställde sig till den s.k. sjömansfrågan, i Nilssons artikel illustrerad av debatten om obligatorisk dragsedel, som skulle innebära att sjömän enbart fick halva sin lön till direkt förfogande.

Genom familjen Tulin af Tunisiens fascinerande hundraåriga historia som svenska och även andra makters konsulter lyfts å sin sida ett kontinuerligt möte med lokalsamhället fram, vilket berättar om kulturmöten och integration. Det svenska konsulatet i Tunis innehades under perioden 1779–1882 av medlemmar av familjen Tulin. Gustaf Fryksén lyckas i sin artikel rekonstruera familjens konsulära verksamhet, vardagen vid konsulatet och dess funktion som nod i det svenska nätverket i Medelhavet. Studien anknyter till forskning om gränsöverskridande fenomen i en globalhistorisk kontext. Familjen Tulin, som senare använde sig av namnet Tulin af Tunisien, utvecklade kunskap om regionen med dess seder och bruk och skicklighet att manövrera både kommersiellt och politiskt. Det här lade grunden för familjens position lokalt och påverkade även politiska och kommersiella beslut i hemlandet, men förutsatte också vissa uppoffringar. Fryksén visar att arbetet med att samla tillräckligt med ansevliga gåvor, som kontinuerligt förväntades av de europeiska konsulerna, var en ständig börda och inte sällan skuldsatte familjemedlemmarna personligen. Efter Carl Tulin d.ä:s död 1808 var familjen djupt skuldsatt

och ställdes inför den till synes omöjliga uppgiften att samla ihop till en sedvanlig gåva när den tunisiska bejen skulle underrättas om det svenska tronskiftet ett par år senare. Under audiensen överräckte Carl Tulin d.y. en gammal porslinsserveris från faderns sterbhus, en obetydlig gåva i sammanhanget som ändå väckte tillräckligt uppskattning för fortsatt förtroende både från tunisiskt och svenskt håll. Tulin d.y. utnämndes till svensk konsul 1813 på bejens begäran.

I främmande hamn kommer att fungera som en inkörsport för framtida forskare med ett intresse för den konsulära verksamhetens historia, inte minst tack vare Örjan Romefors artikel om förvaltningen av och arkiven efter sjöfartskonsulaten. Arkivmaterialet är visserligen både rikhaltigt och omfattande, men förutsätter med Romefors ord vissa förvaltningshistoriska kunskaper för den som vill hitta rätt. Man får med andra ord hoppas att både akademiska forskare, släktforskare och en allmän läsarkrets hittar fram till artikeln och antologins övriga bidrag. Konsulerna är nämligen, som Makko konstaterar, fortfarande en av de minst studerade aktörsgруппerna i Sveriges tidigmoderna och moderna ekonomiska, diplomatiska och socialpolitiska historia, trots deras många funktioner och de tusentals svenska medborgare som de mötte i sitt arbete.

Sophie Holm

Transsylvaniens historia i nytt ljus

Anders E. B. Blomqvist, *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania. Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867–1944*, 444 s., Stockholms universitet, Stockholm 2014.

ANDERS BLOMQVISTS DOKTORSAVHANDLING är en fallstudie utformad till en jämförande longitudinell studie. Fallet är staden Szatmár/Satu-Mare i Transsylvanien. Detta område ingick fram till 1918 i Ungern och 1918–1940 i Rumänien. Under åren 1940–1944 var den del av Transsylvanien där Szátmar/Satu-Mare ligger ockuperat av Ungern. Jämförelsen görs mellan respektive stats politik under var och en av de tre perioderna med ekonomisk nationalisering och etnisk inkludering/exkludering som analytiska begrepp. Under den sista perioden kompletteras den etniska dimensionen med begreppet förintelse.

Anders Blomqvist sätter in den detaljerade studien av ekonomisk utveckling och etnisk politik i Szátmar/Satu-Mare i tre makrohistoriska perspektiv, vilka var karaktäristiska för hela regionen Transsylvanien: etnisk mångfald, politisk instabilitet och ekonomisk efterblivenhet. Genom fallstudien ger författaren konkretion till bilden av grundläggande element i den ekonomiska politiken och minoritetspolitiken i dubbelmonarkins Ungern, i Rumänien och i Ungern under andra världskriget.

Författaren anlägger ett kritiskt historievetenskapligt perspektiv på tidigare forskning om Transsylvaniens historia. Hans huvudsakliga källmaterial är hämtat dels ur det statliga ungerska arkivet, rumänska arkiv på nationell, regional och lokal nivå, brittiska, tyska och amerikanska arkiv samt dokumentpublikationer, dels ur 49 ungerska och rumänska tidningar och tidskrifter samt NF:s officiella tidskrift. Källmaterialet är således kvarlevor från tiden: administrativa och politiska dokument, lägesbeskrivningar och debattinlägg i pamfletter och böcker samt statistik över ekonomiska indikatorer, kopplade till de etniska kategorierna. Resultatet är en detaljerad och mångsidig bild av den konfliktpräglade samhällsutvecklingen i det ungersk-rumänska gränslandet. Beträffande berättande källor, d.v.s. tidigare forskning, understryker författaren att denna vanligen är vinklad och otillförlitlig: ”Historiographical debates about Hungary and Romania in general and Transylvania in particular have been ethnicized and contested by competing ethno-national narratives” (s. 23).

Författaren behärskar både ungerska och rumänska. Han är som forskare skolad i svenska och internationella miljöer. Han gör en nyanserad och disciplinerad analys av historien i ett område som har präglats av etniska konflikter och där historieskrivningen har varit ett verksamt instrument för vidmakthållande och förvärrande av konflikterna. Ungerska och rumänska historiker och politiska makthavare har valt att betrakta Transsylvanien som den egna, etniskt definierade nationens kärnland eller ”härd” och den andra nationen som förtryckare. Blomqvist skapar ett värdeneutralt idiom genom att konsekvent stava namnet på sitt forskningsobjekt i enlighet med det officiella namnet under var och en av de tre undersökningsperioderna: Szatmár-Németi 1867–1919, Satu-Mare 1919–1940 och Szatmárnémeti 1940–1944. I staden fanns en stor judisk befolkning, och Blomqvist återger även i förekommande fall stavningen på jiddisch (men translittererad till latinska bokstäver), Satmar. I denna recension följer jag författarens praxis.

Den amerikanske sociologen Rogers Brubakers begrepp ’nationaliserande nationalism’ är en viktig inspirationskälla för Blomqvist. Brubaker vände perspektivet från den etablerade nationalismforskningens fokus på etniska gruppers politiska strävan att skapa sig en stat i sitt namn, till att undersöka hur en statsbärande etnisk kategori riktade in sig på att ”nationalisera” etniska minoriteter i landet. Han introducerade synsättet i en analys av den mångnationella polska statens politik under mellankrigstiden och tillämpade det senare i en studie av den transsylvanska staden Kolozsvár/Cluj-Napoca i modern tid. Medan den nationaliserande nationalismen syftar till att assimilera etniska minoriteter språkligt och kulturellt, syftar den ekonomiska nationalismen, det begrepp som Blomqvist använder, till att förbättra den statsbärande nationens ekonomiska och politiska ställning jämfört med, eller på bekostnad av, minoriteters ställning.

Historievetenskap och sociologi har inte någon fast terminologi som skiljer sig från vardagsspråket. När historiker och sociologer skriver på de språk som hämtat termer från latinet, använder de bl.a. termen ”nation” med avledningar. Under det senaste kvartsmillenniet, från upplysningen och romantiken och till dags dato, har ”nation” i vardagsspråket kunnat syfta både på stater och etniska kategorier. Detta har medfört en begreppsförvirring, vilken kännetecknar även historia och samhällsvetenskap. Anders Blomqvist använder begreppet ’ekonomisk nationalisering’ som ett raster, genom vilket han kan se och tydliggöra mekanismerna i respektive statsmakts etniskt bestämda ekonomiska politik mot minoriteter, i termer av antingen inkludering/assimilering eller exkludering/diskriminering/eliminering. Nationalisering i denna bemärkelse utgår från att de historiska aktörerna har en etnisk definition av staten.

Forskning om etnicitet i allmänhet och om etnopolitik i synnerhet har en tendens att vara kollektivistisk och essentialistisk. Individerna reduceras till bärare av medfödd och orubblig monoeticitet. Så är inte fallet hos Blomqvist. Han förenar metodologisk individualism, som utgår från enskilda aktörers mål, strategier och taktik, med ett holistiskt betraktelsesätt, där strukturella kulturella, sociala, politiska och ekonomiska faktorer samverkar i den historiska utvecklingen. Han tar fasta på aktörer och maktförhållanden, på samhällseliters interaktion, där etnicitet instrumentaliseras antingen för att stärka en maktposition eller för att etablera en ny:

Thus, people adopt their ethnic and national identities depending on the national context and are responsive to political and economic incentives. Even though people might believe that they belong to a particular ethnic or national group, they are included into or excluded from ethnic and national categories by elites for political, economic and cultural reasons. (s. 28)

Ekonomisk nationalisering är i Blomqvists undersökning en institution i den meningen att den är en given ram för individernas möjligheter att handla, samtidigt som politikens inriktning förändras av målmedvetna aktörer. Den ekonomiska politikens inriktning på etniska inkluderings- och exkluderingsmekanismer leder till specifika konsekvenser i form av välfärd eller misär både för den nationaliserande staten som sådan och för de etniska minoriteterna.

Transsylvanien hade efter invandring av saxare på medeltiden och schwaber under 1700-talet tyskspråkiga invånare, men de befolkningsskategorier som står i fokus för Blomqvists undersökning är dels ungrare och rumäner, de statsbärande folken i respektive stat, dels judarna. Romerna nämns men är inte någon aktörskategori i avhandlingen. Staden och länet Szátmar/Satu-Mares historia 1867–1944 framstår i Blomqvists skildring som en kamp mellan ungrare och rumäner med den judiska befolkningen som en bricka i spelet.

Transsylvanien och Szátmar/Satu-Mare är ett mycket väl valt exempel för en studie om den socioekonomiska dynamiken i ett område som de angränsande staterna vill nationalisera. Det uppstår i en sådan situation ett trepartsförhållande mellan aktörerna staten–minoriteten–minoritetens externa hemland: förtecknen byttes i fallet Transsylvanien och Szátmar/Satu-Mare först 1918 och sedan 1940. Situationen förvärrades av segrarmakterna, i synnerhet av Frankrikes politik i samband med freds slutet efter första världskriget med Ungern i Trianon 1920. Den etniska argumentationen stod högt i kurs och den förenades med en strävan att trycka tillbaka förlorarmakterna, i detta fall Ungern. Bland annat Szátmar/Satu-Mare ansågs ha magyriserats ”konstgjort” under den ungerska

tiden. Medan den ungerska regimen hade använt språket som etnisk markör använde de rumänska ledarna religionen som markör: de som var ortodoxa var rumäner, och där dessa var majoriteten borde området tillfalla Rumänien. Segrarmakterna övertog den rumänska definitionen av situationen.

Den etniskt inriktade statliga politiken medförde under alla de tre perioderna en egendynamik som Blomqvist karaktäriserar som onda cirklar. Aktörerna uppfattade att det handlade om ett nollsummespel. Detta gav individer och grupper utrymme för både strategiskt och taktiskt individuellt beteende för att maximera egen vinning utan insikt i eller hänsyn till konsekvenserna för samhället i stort. Människor i lokal politisk och/eller ekonomisk maktposition kunde både 1918–1920 och 1940 växla mellan en ”magyarisk”, ”rumänsk” eller ”ungersk” identitet beroende på situationen. Detta gällde även delar av befolkningen i allmänhet, som förstod att använda etnicitet och nationell identitet som medel för att vinna fördelar. Utan att använda kontrafaktiska resonemang ger författaren i alla fall bilden att resultatet blev ekonomisk suboptimalitet.

De tre perioderna karaktäriseras av Blomqvist med en kombination av de två dimensionerna ekonomi och etnicitet som 1) magyarisering av av minoriteterna (1867–1918), 2) rumänisering av ekonomin (1918–1940) och 3) återungernisering av ekonomin (1940–1944).

Under den första perioden, magyariseringen, klassificerades den judiska befolkningen som en del av den magyariska. Judarna, vilka hade fått medborgerliga rättigheter i Ungern år 1867, hade en relativt framträdande roll i ekonomin, och maktthavarna såg dem som en resurs i kampen mot rumänerna. Flertalet judar, särskilt de framstegsorienterade, gick in för assimilering och magyariserade sina namn. Blomqvist nämner som typ-exempel en viss Salómon Mayer. Familjen hörde till de 346 judiska familjer som konverterade till kristendomen och blev en av de rikaste jordägarna i länet Szatmár-Németi. Salómon Mayer blev en av ledarna för magyariseringsrörelsen och han adlades 1867.

Antisemitismen växte i samband med den allmänna europeiska krisen 1873. År 1883 bildades i Ungern ett rasistiskt antisemitiskt politiskt parti, men detta kunde inte hindra att judendomen blev en erkänd officiell trosbekännelse och äktenskap mellan judar och kristna legala. Judiska församlingar fick statsstöd under förutsättning att rabbinen var ungersk medborgare. Blomqvist betecknar situationen som ”ett slags assimileringskontrakt” där judarna erkändes som judar i utbyte mot att de assimilerades och stödde den ekonomiska magyariseringspolitiken.

Huvudfronten för de maktthavande ungerska nationalisterna var kampen mot den rumänska befolkningen. Läget skärptes efter 1881 då kungariket Rumänien blev en internationellt erkänd självständig stat, vars ledare

appellerade till rumänerna i Transsylvanien (och i den österrikiska provinsen Bukovina). Medan ungrarna var romerskkatoliker, lutheraner eller kalvinister, var rumänerna huvudsakligen ortodoxa eller grekkatoliker. De rumänska kyrkorna tillerkändes religiös autonomi i Ungern, men då de började organisera rumänskspråkiga skolor slog de ungerska myndigheterna tillbaka och gjorde ungerskan till obligatoriskt språk i grundskolan. Rumänskan blev tillvalsämne fyra veckotimmar i högstadiet i Szatmár-Németi, men planer på att inrätta en rumänsk högskola stäcktes av myndigheterna. Den rumänska befolkningen (för)blev en social underklass med lägre läskunnighet, mindre jordägande, lägre löner och utestängning från offentlig tjänst. Diskrimineringen drabbade även romerna. Det hjälpte inte att många talade ungerska och delade religions-tillhörighet med ungrarna.

Under den andra perioden, rumäniseringen, gjorde de nya makthavarna konfessionen till etnisk markör. Innebörden var dels att alla ortodoxa och grekkatoliker skulle räknas som rumäner och i aktuella fall rumäniseras om de talade ungerska, dels att judarna inte räknades till ungrarna. Författaren redovisar i detalj hur rumäniseringen av ekonomin gick till. Schematiskt var det fråga om en spegelvändning jämfört med den första perioden. Den rumänska centralmakten främjade etableringen i Satu-Mare av banker och industrier som ägdes och styrdes av rumäner. Blomqvist visar hur omkastningen ledde till att en permanent konfliktsituation etablerades mellan staterna Ungern och Rumänien:

The ethnically based economic support system continued in both countries, whereby the ruling nation used its political control over public institutions to pursue national interests while also supporting co-nationals in neighboring countries. The minorities had to rely on their own institutions with support from their respective external homelands. (s. 275)

Både den ungerska och den judiska befolkningen utsattes för exkludering och resultatet blev negativt för ekonomin när myndigheterna efter att under 1920-talet ha främjat rumänisering genom investeringar i den lokala ekonomin under 1930-talet gick in för att tränga bort särskilt judarna ur näringslivet. Investeringarna uteblev i länet Satu-Mare och den rumänska befolkningen i det blev inte numerärt starkare. De etniska motsättningarna skärptes.

Under den tredje perioden, återungerniseringen, räknades judarna av den ungerska statsmakten inte som ungrare utan som främmande. Återungerniseringen innebar exkludering av judarna ur samhällslivet och till sist deras förintelse. Förintelsen inleddes efter den tyska ockupationen av Ungern den 19 april 1944. Författaren visar att de ungerska ledarna både på riksnivå och lokalt i Szatmárnémeti var väl informerade om den nazistiska förintelsepolitiken och hälsade den med tillfredsställelse. De förklarade

för de ”ariska” medborgarna att judarnas egendom skulle delas ut till dem och att detta skulle bli räddningen för Ungerns av kriget hårt drabbade ekonomi. Blomqvist beskriver vältaligt resultatet:

The de-Jewification of the city was believed to be the salvation of the Hungarians, but the process involved the loss of significant know-how and experience. The economy was brought to a standstill as a substantial part of the economy was in the process of being re-Hungarized. More than half of all shops were closed and industrial companies lost more than 40 per cent of their skilled managers and workers. This caused major disturbances in the production and supply of goods, which had negative consequences for society in general. (s. 367).

Författarens slutsats om resultatet av förintelsepolitiken är att den ”destroyed the Hungarian economy” (s. 385).

Slutsatsen av hela den longitudinella jämförande undersökningen av den ekonomiska nationaliseringspolitiken är att den genom att exkludera minoriteter ur det ekonomiska livet gav upphov till negativa spiraler. Den etniskt motiverade segregeringen i förening med den politiska instabilitet och brist på ekonomisk utveckling som kännetecknade Transsylvanien under alla tre undersökningsperioderna var ömsesidigt förstärkande faktorer. Samhällseliten tjänade kortsiktigt på den etniska exkluderingspolitiken, men i det långa loppet utarmades både staden Szatmár/Satu-Mare och hela det etniska frontlandet Transsylvanien. Den ekonomiska nationaliseringen var kontraproduktiv under alla tre perioderna. Politiken medförde att både statsmaktens och minoriteternas politiska strävanden kanaliserades i en investerings- och skolpolitik som förstärkte vad författaren kallar ”bifurkationen”, befästandet av parallella samhällen. Detta förhindrade en optimal allokering av ekonomiska och mänskliga resurser. Under varje period kunde de lokala samhällseliterna gynna sig själva ekonomiskt medan befolkningens flertal levde under fattiga förhållanden.

Författarens slutsatser om var och en av perioderna är närmast likalydande. Han karakteriserar utvecklingen som en serie djävulscirklar av exploatering och etnisk exkludering, som en politisk ekonomi där eliten – magyarsk, rumänsk respektive ungersk – diskriminerade och exploaterade inte bara de andra etniska kategorierna utan även sin ”egen” underklass. Utan att författaren särskilt framhåller det visar avhandlingen om Szatmár/Satu-Mares olycksöde att resultatet av den ekonomiska nationaliseringspolitiken blev en bestående politisk kultur som kännetecknas av misstro och korruption. Den etniska diskrimineringen ”created an institutional insecurity promoting illegal transactions and short horizons of planning” (s. 329).

Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania formar sig till en demonstration av de förödande konsekvenserna av

handlingar enligt logiken i ”fångarnas dilemma”. Individerna definierade sig själva och andra i etniska kategorier. De som tillhörde majoriteten såg minoriteten som ett hot och uppfattade varje försök från dess sida att förbättra sin position som ett hot mot den egna välfärden. Under alla tre perioderna kännetecknades den ekonomiska politiken av etnisk uppdelning och exkludering. Blomqvist hävdar (i den svenskspråkiga sammanfattningen) att:

[...] alla skulle ha kunnat få det bättre om majoritets- och minoritets-ledarna valt att samarbeta istället för att motarbeta varandra [...] etnisk uppdelning, politisk instabilitet och låg ekonomisk tillväxt förstärker varandra. Etnisk exkludering tjänar elitens kortsiktiga politiska och ekonomiska intressen, men underminerar minoriteternas och landets möjligheter att utvecklas och överleva i det långa loppet. (s. 410)

Anders Blomqvists avhandling är inte bara ett bidrag till forskningen om Transsylvaniens historia. Den är även ett synnerligen betydelsefullt bidrag till forskningen om judeförintelsens socialhistoria och ekonomiska historia. Författaren ger detaljskärpa åt den bild som särskilt den tyske historikern Götz Aly gett i sina analyser av förintelsen som en gigantisk utplundring med de icke-judiska medborgarna som villiga och ivriga aktörer. Författaren hänvisar förvisso till det arbete av Aly som särskilt handlar om judeförintelsen i Ungern¹, men hans fokusering på en fallstudie skapar en närhet i skildringen som gör den till fasansfull läsning.

Politiken i Ungern och Rumänien efter det kommunistiska maktövertagandet efter andra världskriget blev en fortsatt ekonomisk nationalisering med tvåra kast, även om den formulerades i termer av samhällsklasser och inte i etniska termer. Konsekvensen var en fortsatt ”institutionell osäkerhet med illegala transaktioner och korta planeringshorisonter”. Ett begrepp som sammanfattar allt detta är ’korruption’. Anders Blomqvists jämförande longitudinella studie av utvecklingen i staden och länet Szatmár/Satu Mare utgör ett väsentligt bidrag till kunskap och förståelse av de historiska betingelserna för den permanenta strukturella ekonomiska suboptimaliteten i hela den region där staterna Ungern och Rumänien hör hemma.

Kristian Gerner

1. Götz Aly & Christian Gerlach, *Das letzte Kapitel: Der Mord an der ungarischen Juden, 1944–1945* (Frankfurt 2002).

Ungdomsrörelse i förändring

Aapo Roselius, *Mellan tradition och förnyelse. Den finlandssvenska ungdomsföreningsrörelsen från krigsåren in i 2000-talet*, 184 s., ill., Ungdomsföreningsrörelsens Stöd r.f. Uf-historiskt arkivs skrift nr 5, Oy Bränn & Bränn Ab, Helsingfors 2013.

FIL.DR AAPO ROSELIUS har undersökt den finlandssvenska ungdomsföreningsrörelsens utveckling under senare hälften av 1900-talet i boken *Mellan tradition och förnyelse*. Roselius tidigare främsta forskningsområde har varit det finska inbördeskriget och dess efterverkningar och minneskultur med tonvikt på 1920- och 1930-talen. Här har han tagit sig an ett nytt tema som är både annorlunda och tidsmässigt senare, där hans mentalitetshistoriska grepp passar väl in. Boken är ett beställningsarbete av föreningen Ungdomsföreningsrörelsens stöd, UFS, som ville ha en uppföljare till den volym om den svenska ungdomsföreningsrörelsen i Finland, vilken utkom 2006 till Finlands svenska ungdomsförbund FSU:s 100-årsjubileum. Denna bok, Anders G. Lindqvists *En folkrörelse väller fram*, täckte de första 50 åren (1888–1938) av rörelsens historia. Inför ungdomsföreningsrörelsens 125-årsjubileum 2013 ansåg därför UFS att en fortsättning på historiken, vilken skulle täcka tiden fram till i dag, var påkallad. UFS grundades 1981 främst för att stärka rörelsens ekonomi, men även för att dokumentera rörelsens verksamhet. För detta ändamål grundades ett UF-historiskt arkiv, och denna historik av Aapo Roselius utgör nummer 5 i dess skriftserie. UFS:s styrelse tillsatte för ändamålet 2008 en redaktionskommitté bestående av FSU:s dåvarande ordförande Sebastian Gripenberg, FSU:s hedersordförande Anders G. Lindqvist och UFS:s ordförande Henry Rask. Kommittén vände sig till företaget Bränn & Bränn, som specialiserat sig på historieforskning och marknadskommunikation och bl.a. gett ut föreningshistoriker. Det lilla förlaget är känt för sina välskrivna böcker baserade på grundlig forskning. Böckerna har genom typografin och den lyckade illustreringen ett angenämt utseende. *Mellan tradition och förnyelse* är inget undantag. Att Aapo Roselius fick uppdraget att författa texten måste betraktas som ett lyckat val. Resultatet är en läsvärd och angenäm bok, som borde tilltala även andra än dem som deltar i eller i övrigt är intresserade av ungdomsföreningsarbetet.

Denna historik över den finlandssvenska ungdomsföreningsrörelsens fortsatta utveckling täcker perioden från krigsåren ända in i det nuvaran-

de seklet, alltså en relativt lång och ytterst dynamisk och omvälvande tid som helt förändrat vårt lands sociala, politiska och kulturella struktur. Roselius har av denna orsak valt att ge sitt verk den nästan självskrivna titeln *Mellan tradition och förnyelse*. Den finlandssvenska ungdomsrörelsen ställdes under den aktuella perioden i skottlinjen för olika influenser och strömningar – å ena sidan rörelsens hävdvunna traditioner och inflytanden från den efterkrigstida utvecklingen med utmaningar som urbaniseringen, den hårda industrialiseringen pådriven av krigsskadeståndet och utflyttningen från landsbygden, å andra sidan den växande internationella ungdomskulturen. Hur skulle uf-rörelsen klara sig i detta korsdrag? Eftersom ”ungdomsföreningsrörelse” är ett korrekt men rätt så tungrott begrepp använder Roselius ofta förkortningen ”uf-rörelsen” eller ”ungdomsrörelsen” för denna folkrörelse. Ifall begreppet ungdomsrörelse ges en allmännare och vidare betydelse förklaras detta för läsaren.

Efterkrigstidens strukturuomvandling i Finland innebar en ökande inflyttning till städerna och en utflyttning från landsbygden, där uf-rörelsen haft sin starkaste förankring sedan starten. Detta sågs som den största utmaningen för ungdomsföreningarna. På 1950- och 60-talen tillkom dessutom den nya internationella ungdomskulturen, som närmast hade sin förankring i de större städerna. När landsbygden började avfolkas var det många som fruktade ett manfall i föreningarnas medlemsantal. Det målades upp skräckscenarier av föreningar där medelåldern skulle ligga långt över 50 år, och det skämtades om att en förenings medelålder skulle sänkas med hälften om man fick med en ny yngre medlem. För att rörelsen skulle kunna fortleva insåg de flesta att förändringar var nödvändiga. Men hurdana? Många lyckade och en del mindre lyckade sådana försök tas upp i boken.

Roselius har delat upp den historiska genomgången av uf-rörelsens utveckling till i dag i fem huvudkapitel med talande och välfunna rubriker, vilka visar på huvuddragen under de aktuella perioderna. Kapitlen följer naturligtvis inte slaviskt decennierna, utan de verkliga perioderna, d.v.s. ”generationerna”, men kan i mycket likna de traditionella ”50-talet”, ”60-talet” ”70-talet”. Roselius litterära metod för denna framställning är lyckad och bidrar såväl till bokens läsbarhet som till dess läsvärde. Varje del inleds med ett nästan skönlitterärt kapitel, där en av rörelsens ledande personer ställs i fokus i en central situation som speglar den då aktuella frågan, som sedan utförligt utreds. Här firar Roselius mentalitetshistoriska grepp triumfer, och man förlåter honom gärna att han fantiserar något om personernas inre tankar och kanske inte har belägg för allt han säger om dem, eftersom han senare tar fram sammanhang och betydelser som bekräftar situationen. Som ett belysande (man kunde nästan säga lysande) exempel på detta grepp vill jag ge ett citat från början av boken, från den

första perioden på sidan 8, som berör FSU:s årsmöte i mars 1941 under mellankrigstiden: "Einar Holmberg betraktade staden i kvällsljuset. Hans blick kunde inte undgå de överallt ännu synliga ruinerna från föregående vinter. Åbo var hans hemstad." Detta utmärkta sätt att föra läsaren rakt "in medias res" fungerar genom hela boken. Detta förstärks av bokens utmärkta och välvalda bildmaterial. Det har antagligen inte varit någon lätt uppgift att samla ihop bilderna från olika uf-hus vindar och kanslier, eftersom det saknas ett heltäckande text- och bildarkiv över Finlands svenska ungdomsföreningsrörelse. Illustrationerna i boken skapar en känsla av närvaro – läsaren upplever att han eller hon är med på ort och ställe.

Det första kapitlet berör efterkrigstiden och frågan om möjligheterna att återuppbygga uf-rörelsen. Detta sågs inte som en självklarhet eftersom krigsåren inneburit en total brytning. De flesta manliga medlemmarna i lämplig ålder hade legat inkallade och, som det sades, "deras ungdom försvann i de karelska skogarna", medan de flesta ungdomsföreningslokaler hade använts för olika militära syften. Byarna var i hög grad tömda på ungt folk: flera föreningar var inte ens kapabla att skicka in sina årsredovisningar till landskapsförbunden. Föreningsverksamheten hämmades också av det under kriget rådande dansförbudet, samtidigt som föreningsledarna ondgjorde sig över de smygdanser, "stugdanser", som ändå förekom. Över huvud taget oroades uf-rörelsens äldre ledare som Einar Holmberg och Bruno Mattsson över den förvildning och militarisering av den manliga ungdomen som de fruktade att skulle följa av krigsårens erfarenheter. Karl Ekman, som 1943 valdes till ordförande för NSU, ansåg redan i slutet av kriget att uf-rörelsen borde förbereda sig för att undvika en likadan förvildning som rörelsen upplevde efter första världskriget.

Men när freden kom fick ungdomsföreningsrörelsen faktiskt uppleva något som av Roselius betecknas som en ungdomsrörelsens pånyttfödelse. Ungdomarna återvände till hembygden fyllda av energi och livsglädje. Allt skulle sättas i gång på nytt. En ny och ivrig generation tog över. Föreningshusen upprustades, teatergrupper, sångkörer och till och med en del "sovande" föreningar återuppstod. Dansverksamheten kom i gång igen efter krigsårens dansförbud, man talade till och med om ett "dansraseri". Festarrangemangen kom enligt Roselius nästan att bli lokala masstillställningar. Viktigt för denna period blev också myndigheternas intresse både kommunalt och statligt av att ta ett större ansvar för ungdomsfrågorna. Kommunerna och städerna skulle genom ungdomsnämnder och ungdomsledare ta över en stor del av ansvaret för ungdomsfrågorna. Staten såg till att det för detta ändamål skulle finnas utbildningslinjer – sådana fanns på finska redan år 1945 och på svenska år 1947 vid Svenska medborgarhögskolan i Helsingfors. Tiden präglades av en stark nordism, kontakter med de övriga nordiska länderna och deltagande i nordiska ungdomsveckor.

Men alla uf-rörelsens stora framtidsplaner lyckades inte. Aapo Roselius beskriver hur den ovannämnde dynamiske Karl Ekman, sedan 1943 också ordförande för FSU, hyste stora förhoppningar på att skapa ett finlands-svenskt ungdomsledarinstitut i slutet av 1940-talet. Han fick till och med arkitekten Hilding Ekelund att rita skisser för detta bygge planerat till Hertonäs i Helsingfors. Dessa ritningar finns också avbildade i boken. Men FSU-ledningen blev till slut tvungen att lägga ned planerna på grund av resursbrist och minskat stöd för idén. Det efterkrigstida uppsvinget och entusiasmen, som varade in på 1950-talet, förbyttes dessutom enligt Roselius så småningom i en vågdal och en kritisk granskning av hela rörelsen. Det var nu som moderniserings- och urbaniseringsprocessens följder började synas och påverka. Avfolkningen av landsbygden ökades ytterligare av en stor arbetsemigration till Sverige speciellt från svenska Österbotten. Mycket av uf-rörelsens traditionella verksamhet började kritiserats och ifrågasättas. Ett tidigt tecken på detta fanns redan i en kritisk artikel i SFV:s årsbok 1952 av *Hufvudstadsbladets* dåvarande kultur-redaktör, Nils-Börje Stormbom. Den kom, säger Roselius i sin rubrik-sättning, ”som en blixt från en klar himmel”, och blev livligt debatterad. Stormbom uppfattade hela uf-rörelsen som stagnerad och verksamheten som slentrianmässig. Han visade med exempel och siffror hur rörelsens målsättningar inte stämde överens med resultaten. Till exempel visade sig den mycket prisade studiecirkelverksamheten knappt ha existerat. En total strukturomvandling av hela ungdomsföreningsrörelsen började ses som nödvändig. Man måste bli mera öppen för det förändrade samhället, följa med tiden och lyssna på ungdomens röst, tolkar Roselius den debatt som följde på Stormboms artikel. Centralorganisationen FSU:s ställning måste stärkas och de resursslösande lokala förbunden måste minskas till antalet. Diskussionerna hade nämligen även avslöjat begynnande regionala friktioner mellan centralförbundet i Helsingfors och de lokala förbunden.

Så inleddes ett moderniseringsarbete av hela rörelsen. Det kom också att få oväntad ekonomisk hjälp, då Sparbanksföreningarna redan 1954 hade kommit med ett storartat anbud om att ersätta 60 procent av lönerna för sex heltidsinstruktörer för uf-verksamheten. Nu började ett viktigt samarbete med de lokala sparbankerna, vilket ytterligare förstärktes då bankmannen Anders G. Lindqvist blev FSU:s ordförande 1962.

Roselius visar sedan hur moderniseringen av uf-rörelsen på 1960-talet kom att betyda att rörelsen accepterat det moderna samhällets olika kultur-yttringar och lämnat en föråldrad svenskhetsromantik. 1960-talet framställs som en betydelsefull brytnings- och övergångstid för ungdomsföreningarna. Läsaren ges en bild av en dynamisk och mångsidig period, där regionernas olika verksamhetsintressen och aktiviteter blev tydligare. Roselius ger i detta sammanhang också en allmän översikt av den dåtida

ungdomskulturens genombrott, vilket placerar uf-rörelsens utveckling i ett större sammanhang och ökar bokens värde med en analys av samhällsförändringarna under senare hälften av 1900-talet. Rörelsen blev nu tvungen att börja acceptera allt det nya – bilar, tv, den nya internationella ungdomskulturen och nöjesindustrin. Roselius säger att ungdomsrörelsen nu förändrades från en bildningsrörelse till en fritidsorganisation. Men rörelsen måste också satsa mer på de unga för att klara av konkurrensen från nöjesindustrin. Bokens framställning av allt detta bidrar till att, som redan ovan påpekades, Roselius uf-historik blir av stort intresse även för andra än enbart dem som verkat inom rörelsen.

Nu började man inom verksamheten betona mångfalden och många nya verksamhetsformer såg dagens ljus. Nyckelbegrepp blev fritid, hobby och nöjesverksamhet, och man ville även involvera stadsungdomen. Roselius räknar upp många olika nya verksamhetsformer, en del till och med med egna föreningssektioner, där speciellt österbottningarna var aktiva t.ex. inom dans och populärmusik. En del verksamheter kanske var mera kortlivade, som t.ex. luftgevärsskytte, spaghettiaftnar och bilklubbar. Andra igen blev mer långlivade, såsom frågesport, talangjakt och teaterverksamhet. Sommarteaterverksamheten, t.ex. Lurens och Raseborgs festspel, har närmast blivit en institution.

På 1960-talet började det finländska samhället allt mer aktivera sig för ungdomsfrågan, vilket ledde till stora förändringar för ungdomsarbetet under de följande decennierna. År 1972 kom en ungdomslag där det statliga stödet för ungdomsverksamhet definierades och utvidgades med tonvikt på fritidssysselsättning, utbildning och möjligheter till samhällspåverkan. Genom lagens direktiv till kommunerna anvisades dessa hur statsbidragen skulle fördelas till de olika föreningarna för ungdomsarbete med en åldersgrupp som definierades som barn i åldern mellan 7 och 24 år. För dessa föreningsbidrag krävde lagen att 2/3 av medlemskåren skulle vara yngre än 24 år. Roselius visar att detta för uf-rörelsen ledde till en breddning nedåt av medlemskåren ifråga om åldersstruktur. Barn- och ungdomsverksamhet blev nu en central del av uf-rörelsen och ledarutbildning gavs högsta prioritet. Statsbidragen aktiverade alltså rörelsen, men som skribenten påpekar via en talande kapitelrubrik fanns det också en risk för ”fartblindhet”. Pengarna gjorde inte att allt var möjligt, men mycket blev ändå gjort. Ett exempel på en nästan oväntad lyckad nysatsning kom att ske i Esbo. Verksamheten i Nyland hade ofta ansetts ha de största problemen med en profilering på grund av vad man uppfattade som en svag svensk identitet orsakad av stark migration. Här måste något göras. Eftersom urbaniseringen gått längst i det här området måste man försöka satsa mera på städernas unga. Man började tala om inbrytning i tätorterna genom att aktivera och upprycka de befintliga uf-föreningarna

där och till och med skapa nya. Esbobygdens ungdomsförbund kom här att gå i täten, och man lyckades till och med 1977 grunda en ny förening, Södrick svenskar, den första på 60 år. Viktigt för framtiden blev också EBUF:s stora satsning på utbildning i musik för barn och ungdom och grundandet av Esbo musikinstitut.

En för 1970-talet viktig satsning blev upprustningen av föreningshusen över hela Svenskfinland. Redan på 1960-talet hade man börjat oroa sig för deras framtid. Det var i hög grad också en reaktion mot det samtida moderniserings- och rivningsraseriet, som Roselius uttrycker det, där flera gamla kulturmiljöer förstördes. Samtidigt såg man i uf-husen ett ekonomiskt kapital, som borde utnyttjas. Husen hade lyckats överleva rivningsivern dels genom att de hade ett emotionellt värde, dels genom att de inte blivit överförda till kommunerna med en eventuell rivningsrisk som följd. Föreningshusen behövdes också för att upprätthålla föreningsandan. I t.ex. Åbolands ungdomsförbund var man orolig för den kris som skärgårdens avfolkning utgjorde, och på förbundets årsmöte 1977 togs frågan om föreningshusen upp. Man ville bevara föreningshusen eftersom det betraktades som ett sätt att hejda avfolkningen och bevara Åboland svenskt. Liknande tankar framfördes i andra förbund. Man lyfte fram uf-husens kulturhistoriska värde men också deras dåliga skick. Så småningom fick man också myndigheterna att ändra sin attityd till det äldre byggnadsbeståndet, och kommunerna och staten började till och med bidra med medel för renoveringarna, utöver det ivriga talkoarbete som pågick överallt i Svenskfinland.

Trots dessa framgångar kunde man i föreningsarbetet skymta flera orosmoln, speciellt i fråga om den ökande motsättningen mellan centralorganet FSU och de regionala föreningarna om hur verksamheten skulle utvecklas och framför allt hur de ekonomiska resurserna skulle användas. En allvarlig konflikt utbröt mellan SÖU och NSU. Nylänningarna klagade på att de österbottniska föreningarna slukade nästan hela den ekonomiska potten, då utdelningen sedan gammalt skötts så att man fick medel enligt tidigare verksamhet och österbottningarna haft flera anställda och därför större resultat. År 1977 såg det till och med ut som om FSU skulle splittras på grund av denna fråga, då de nyländska delegaterna tågade ut i protest mot de österbottniska kraven. Situationen kunde lugnas först genom valet av Christoffer Taxell till utomstående förmedlare. Aapo Roselius har på grund av dessa problem valt att ge avsnittet om 1970- och 1980-talens talande rubriken ”På jakt efter den röda tråden” för att visa på osäkerheten inför framtiden.

Aapo Roselius bild av uf-rörelsens historia under de senaste decennierna från 1980-talet framåt visar igen på en vågrörelse med stora förskjutningar i verksamheten. Han skriver att man får en känsla av att vågdalar och våg-

toppar hela tiden avlöste varandra. Ingen enhetlig linje syntes heller mellan de olika regionerna. Då många av de nya verksamhetsformerna från 1970-talet såsom talangjakten och den österbottniska dansivern ebbade ut började det framföras kritik om att rörelsen igen förfallit till att bli en konturlös varmansrörelse eller i bästa fall ett slags ungdomens alternativrörelse. På s. 149 konstaterar Roselius: ”Medan man i slutet av sjuttioalet jublade över rörelsens återgång till en varmansrörelse, efterlyste man igen tio år senare en konsolidering av verksamheten.” Denna kritiska oro hade formulerats av Levi Ulvens i dennes festtal vid Karleby ungdomsförenings 90-årsjubileum 1984. Han jämförde uf-rörelsen med en person som står på en järnvägsplattform och ständigt missar tågen. Man hade i onödan låtit en mängd verksamhetsformer gå till andra aktörer. Krisen berodde även på svårigheten att få fram nyahängivna ledare. De flesta inom rörelsen var överens om att det gällde för förbunden att utkristallisera några framgångsrika nyckelverksamheter varigenom rörelsen som helhet kunde profilera sig. Ungdomsmusik, teater och barnverksamhet lyftes fram som exempel på aktiviteter som kunde ses som skapande i motsats till en passiverande masskultur. På föreningsnivå kunde man sedan upprätthålla den existerande rika floran av verksamheter. Man hade redan gjort flera sådana försök, varav vissa lyckats bättre än andra. Roselius går grundligt igenom dessa försök. Finlandssvensk populärmusik var ett sådant område, där enstaka försök med pionjäropgrupper som sjöng på svenska eller till och med på dialekt uppstod. Man försökte även med skivinspelningar och festivaler. De flesta försöken blev emellertid inte särskilt långlivade, och också storsatsningar möttes av bakslag. En sådan satsning var försöket med ungdomstidningen *A jour*. Idén framkastades på FSU:s höstmöte 1984, och det första numret utkom 1986. Men ett och ett halvt år senare måste projektet läggas ned, då man uppfattade att man misslyckats med att uppbåda intresse och entusiasm bland rörelsens medlemmar.

Roselius anser att 1980-talets försök till konsolidering av ungdomsföreningsverksamheten började visa verkligt positiva resultat först vid millennieskiftet. Då kunde man fortsätta med bestående och lyckade satsningar som Nyländsk afton (som ordnats av NSU sedan 1979), ungdomsmusikaler och det legendariska Popkalaset, det sistnämnda ett bra exempel på FSU:s engagemang för ungdomskulturen. FSU hade under århundradets två sista decennier utvecklat finansieringsmodeller och arbetssätt för dylika evenemang, vilket enligt Roselius alltmer lyft fram centralförbundet som en aktiv initiativtagare och programproducent i vårt nuvarande ”fenomensamhälle”, som han benämner det. Ungdomsmusikalerna hade startat som satsningar från teaterhåll för att få en mer ung publik. FSU:s stöd för idén blev viktigt för dess fortsättning. Roselius nämner som exempel ungdomsmusikalen ”Chans” turné i Svenskfinland hösten 2011, där över

170 ungdomar deltog i auditionerna och 29 utvaldes att medverka i pjäsen. Även teaterarbetet med yngre barn (7–12 år) utvecklades genom evenemanget Teaterkalaset. Ytterst viktigt på populärmusikens område blev att FSU 2012 övertog arrangemanget av Popkalaset. Från 2007 hade dessutom FSU deltagit i arrangerandet av låtskrivartävlingen Melodi Grand Prix för barn i åldern åtta till femton år. Sådana satsningar från centralförbundet på evenemang inspirerade också lokalförbunden till egna satsningar. Som ett sådant lyckat exempel kan här nämnas EBUF:s sedan 1999 populära årliga programdag ”Kulturen vid ån”.

Aapo Roselius framställning av den finlandssvenska ungdomsföreningsrörelsens efterkrigstida utveckling avslutas genom ovan nämnda och andra viktiga och lyckade satsningar i en optimistisk framtidstro. Läsaren får en bild av ett dynamiskt och livskraftigt förbund, som ser fram emot en fortsatt verksamhet med lyckade invanda satsningar och nya utmaningar som mottas i positiv förhoppningsanda. Men man har inte glömt de svenskspråkiga traditionerna och det fortsatta traditionella föreningsarbetet och samarbetet mellan de enskilda föreningarna. På det sättet kan bokens titel också få ytterligare en tolkning. Det gäller inte bara efterkrigstidens situation för ungdomen i Finland med eventuellt otidsenliga traditioner och tvång till förnyelse, utan också hela periodens balans mellan det traditionella föreningsarbetet och olika mer eller mindre lyckade försök till förnyelse inom en viktig organisation i finländskt ungdomsarbete. Så visar titeln också på en framtidsriktning, en väg mellan dessa två verksamhetsformer. Detta tar Roselius upp i sitt efterord, där han både sammanfattar denna balansgång och ger hela den intressanta och välskrivna skildringen av en central aktör inom finlandssvensk ungdomsverksamhet en positiv slutklang, präglad av framtidstro.

Urban Fellman

FRÅN FÄLTET

Festseminariet HTF:100

Vetenskaplig publicering i Norden – hur ser framtiden ut?

Den 11 mars 2016 arrangerade *Historiska föreningen* ett seminarium på Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) med anledning av HTF:s hundraårsjubileum. Seminariet med temat ”Vetenskaplig publicering i Norden – hur ser framtiden ut?” ordnades i samråd med SLS historiska nämnd och Centrum för Nordenstudier vid Helsingfors universitet (CENS). Syftet var att utbyta tankar ur ett nordiskt perspektiv, eftersom flera vetenskapliga tidskrifter i Norden står inför liknande utmaningar. Festseminariet möjliggjordes av det pris SLS hade tilldelat Historiska föreningen med anledning av föreningens hundraårsjubileum 2014. Priset utdelades vid SLS årshögtid på Runebergsdagen 2015.

De inledande öppningstalen av Julia Dahlberg (Historiska föreningen), Ann-Catrin Östman (SLS historiska nämnd) och Lars-Folke Landgrén (HTF) lyfte både fram HTF:s långa historia och tidskriftens styrka i dag som en länk mellan Finland och övriga Norden, inte minst tack vare att finska artiklar regelbundet översätts till svenska för publicering i HTF. Samtidigt betonades det faktum att hela tidskriftsfältet satts i förändring och att små tidskrifter utan resurser till större reformer riskerar att gå under. Det här var utgångspunkten för seminariets program.

Den inledande paneldiskussionen under professor Peter Stadius (CENS) ledning handlade följaktligen om erfarenheter från de olika nordiska länderna: situationen just nu, utmaningar, tvistefrågor och möjliga lösningar. I diskussionen deltog representanter för de historiska tidskrifterna i Norden: Kari Aga Myklebost (Norge), Hrefna Robertsdóttir (Island), Jonas Nordin (Sverige) och Klaus Petersen (Danmark och *Scandinavian Journal of History*). Trots många gemensamma drag, konstaterades också olikheter vad gäller ekonomisk och institutionell autonomi. Medan t.ex. tidskriften på Island finansieras enbart med prenumerationsavgifter, understöds norska *Historisk tidsskrifts* huvudredaktör av sitt universitet. Gemensamt för alla tidskrifter var emellertid höjda krav på *open access* t.ex. i form av en allt kortare karenstid.

Det här ansågs av alla deltagare innebära färre prenumeranter, vilket skulle försvåra ekonomin särskilt för de tidskrifter som är starkt beroende av prenumerationsintäkter. I Norge riskerar dessutom debattlägg och recensioner att falla bort i framtiden, eftersom offentligt stöd enbart ges för utgivning av referee-granskade texter.

Jonas Nordin som representerade svenska *Historisk tidskrift* påpekade att den strukturförändring som nu pågår på statligt initiativ enbart handlat om tvångsmekanismer och inte omfattat incitament för tidskrifterna. Det här innebär enligt honom att forskare frångår möjligheten till vissa kanaler utan att det finns några vettiga alternativ. Samtidigt blandas två saker ihop, spridning och utvärdering, trots att dessa i princip är självständiga faktorer.

Seminiariets andra del bestod av två föredrag. Undervisningsråd Juha Haataja (Undervisnings- och kulturministeriet) talade under rubriken ”Open Science as an Instrument for Effective Research” om ministeriets vägkarta för att förbättra villkoren för vetenskaplig publicering. Målet är att Finland ska vara ett ledande land i öppenhet 2017. Med detta avses att såväl resultat, data som metoder är tillgängliga och öppna. Målet motiveras bl.a. genom att forskning som betalas med skattemedel bör vara tillgänglig för allmänheten, men samtidigt betonade Haataja att tillgänglighet i sig är ett medel, inte ett mål. Bland annat främjar öppenhet högkvalitativ forskning och stärker forskningens ställning i skolan.

Publikationschef Johanna Lilja (Vetenskapliga samfundens delegation) presenterade under rubriken ”Turbulens eller trender – Finsk vetenskaplig publikationsverksamhet på 2010-talet” i korthet den utveckling som lett till dagens situation med allt större krav på öppenhet. Lilja såg övergången till fullständigt digitala och öppna tidskrifter som en utmaning, men ingen omöjlighet. Hon konstaterade att de vetenskapliga samfunden redan nu står för en stor del av finansieringen. Ett större hot mot små tidskrifter är enligt henne att forskare enbart uppmuntras till att publicera internationellt av universiteten. Hon poängterade att universiteten samtidigt i nuläget många gånger är de enda som tjänar ekonomiskt på publikationsprocesserna (genom olika poängsystem), medan skribenter, granskare och redaktörer arbetar gratis. VSD har fått ett projektstöd för att arbeta fram en finansieringsmodell för inhemska, öppna tidskrifter.

Seminiariets sista del bestod av en andra paneldiskussion med temat ”Publicering på nationella språk”. I diskussionen, som leddes av docent

John Strömberg (HTF), deltog Ann-Catrin Östman (SLS), Anu Lahtinen (*Historiallinen Aikakauskirja*), Johan Strang (CENS, *Ideas in History*) och Johanna Ilmakunnas (*Sjuttonhundratat*). Under diskussionen poängterades de nationella tidskrifternas roll i flera sammanhang: genom tidskrifter upprätthålls ett forskningsfält och en yrkesidentitet, tidskrifter som ges ut i samråd med icke-vetenskapliga aktörer bygger broar mellan den akademiska världen och samhället i stort, och tidskrifter på nationella språk upprätthåller ett vetenskapligt språk som annars skulle utarmas. Flera inlägg försvarade vikten av recensioner och debattartiklar och uttryckte en oro för vad ett allt för stort fokus på enbart referee-granskade texter leder till.

Under både panel- och publikdiskussionerna återkom några kärnfrågor. Å ena sidan var oron stor för att de alternativa finansieringsmodellerna inte räcker till när en allt mer omedelbar *open access* leder till lägre prenumerationsintäkter. Å andra sidan ansågs många krav och nya strukturer vittna om en oförståelse för humanioras särdrag och redaktionellt arbete. Få vågade sia om hur framtiden kommer att se ut.

Sophie Holm

Medarbetare i detta nummer:

Rodney Edvinsson, universitetslektor, docent, Stockholms universitet; *Urban Fellman*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Kristian Gerner*, professor emeritus, Lund; *Sophie Holm*, fil.mag, doktorand, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Roland Persson*, fil.dr, Vadstena; *Minna Sarantola-Weiss*, forskningschef, docent, Helsingfors stadsmuseum; *Nina Winberg*, fil.mag, doktorand, Helsingfors universitet.

Minna Sarantola-Weiss och Nina Winbergs uppsats har översatts av Jens Grandell. Översättningen finansierades av FILI/Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Pärmbild: Den visuella marknadsföringen har en stor roll när varuhusets mikrokosmos gestaltas. Kampanjen Great Things from Britain på Stockmann 1966. Bild: Stockmann-museum.

Historisk Tidskrift för Finland 2016:2

- 157 Rodney Edvinsson, *Penningvärde och inflation i det svenska riket under kopparmyntfotens tid*
- 183 Minna Sarantola-Weiss & Nina Winberg, *En kosmopolit på uppköp. Hur varuhuset Stockmann och andelslaget Elanto bidrog till att integrera sina kunder i den kosmopolitiska livsstilen*

Översikter och meddelanden

- 216 Roland Persson, *Skottet vid Fredrikshald. Till frågan om Karl XII:s död den 30 november 1718*

Granskningar

- 234 *Biskops- och prostvisitationsprotokoll från det äldre Wiborgska stiftet. På basis av Albin Simolins samling kompletterade och utgivna av Esko Häkli. Av Lars-Folke Landgrén*
- 239 Aryo Makko & Leos Müller (red.), *I främmande hamn. Den svenska och svensk-norska konsulstjänsten 1700–1985. Av Sophie Holm*
- 245 Anders E. B. Blomqvist, *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania. Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867–1944. Av Kristian Gerner*
- 252 Aapo Roselius, *Mellan tradition och förnyelse. Den finlandssvenska ungdomsföreningsrörelsen från krigsåren in i 2000-talet. Av Urban Fellman*

Från fältet

- 260 *Festseminariet HTF:100. Vetenskaplig publicering i Norden – hur ser framtiden ut?* Av Sophie Holm

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Historisk Tidskrift för Finland c/o Vetenskapernas hus, Kyrkogatan 6, 00170 Helsingfors. **Internet:** www.historisktidskrift.fi **Prenumerationspris 2016:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 15,00 €.

Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Snellmångsgatan 13), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen. **ISSN:** 0046-7596 (Print) **ISSN:** 2343-2888 (Online)

Tryck: Oy Fram Ab, Vasa 2016

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

9 770046 759002